

Federalizam, socijalizam i antiteologizam

Mihail Bakunjin

1868.

Sadržaj

I – Federalizam	3
II – Socijalizam	10
III – Antiteologizam	18

I – Federalizam

Sretni smo što možemo izjaviti da je Ženevski kongres jednoglasno prihvatio princip federalizma. Sama Švicarska, koja uostalom s toliko uspjeha provodi danas taj princip u praksi, odobrila ga je bez ikakvih ograničenja i prihvatila u cijelosti, zajedno sa svim njegovim posljedicama. Na žalost, u kongresnim rezolucijama on je veoma loše formuliran i tek je indirektno spomenut, i to najprije u vezi sa Savezom¹ koji moramo osnovati, a zatim u povodu lista koji želimo izdavati pod imenom »Sjedinjene Države Evrope«. Smatramo, međutim, da je princip federalizma morao stajati na prvom mjestu u našoj deklaraciji principa.

To je veoma težak propust i trebamo ga što hitnije ispraviti. Stoga, u skladu s jednoglasnim raspoloženjem sudionika Ženevskog kongresa, moramo izjaviti slijedeće:

1. Za ostvarenje pobjede slobode, pravde i mira u međunarodnim odnosima u Evropi i za onemogućavanje građanskog rata među različitim narodima što čine evropsku obitelj postoji samo jedno sredstvo: osnivanje *Sjedinjenih Država Evrope*.
2. Sjedinjene Države Evrope neće se nikad moći formirati od država organiziranih poput ovih današnjih, i to zbog toga što među potonjima vlada monstruozna nejednakost u moći.
3. Primjer pokojne Njemačke konfederacije nepobitno je pokazao da je konfederacija sastavljena od monarhija najobičnija smijurija i da ne može zajamčiti narodima ni mir ni slobodu.
4. Nijedna centralizirana, birokratska i stoga vojnička država, nazivala se ona i republikom, neće moći ozbiljno i iskreno ući u jednu međunarodnu konfederaciju. Samim svojim ustrojstvom, koje će uvijek biti otvorena ili prikrivena negacija slobode unutar zemlje, takva država bi u očima susjednih zemalja nužno predstavljala neprestanu objavu rata i prijetnju njihovoj egzistenciji. Budući da je svaka centralistička država u biti osnovana jednim izvanjskim nasilnim aktom, aktom osvajanja (u privatnom životu to zovemo provalnom krađom) – aktom koji se, zadobivši blagoslov vladajuće crkve, s vremenom posvetio i preobrazio stoga u povijesno pravo – i budući da ona počiva na tom božanskom posvećenju pobjedonosnog nasilja kao na nekom isključivom i vrhovnom pravu, ona stoga predstavlja apsolutnu negaciju prava svih ostalih država i priznaje ih jedino, u ugovorima koje s njima zaključuje, u slučaju vlastitog političkog interesa ili u slučaju vlastite nemoći.
5. Prema tome, svi pripadnici Saveza morali bi svim snagama nastojati da reorganiziraju svoje zemlje s ciljem da se staro uređenje, osnovano odozgo prema dolje na nasilju i na principu vlasti, zamijeni novim jedina osnova kojega će biti interesi, potrebe i prirodne težnje pučanstva, a jedini princip slobodno udruživanje pojedinaca u općine, općina u pokrajine²,

¹ Savez za mir i slobodu (op. prav.)

² Slavni talijanski patriot, Giuseppe Mazzini, republikanski ideal kojega nije ništa drugo do li francuska republika iz 1793. preuđešana prema Danteovim poetskim tradicijama i prema ambicioznim uspomenama na Rimsko Carstvo,

pokrajina u države, i napokon, država u Sjedinjene države, najprije Evrope, a zatim i cijelog svijeta.

6. U skladu s time treba u potpunosti raskrstiti s idejom takozvanog povijesnog prava država; sva pitanja koja se odnose na prirodne, političke, strateške i trgovačke granice smatrat će se odsad prošlošću i pripadnici Saveza morat će ih energično odbaciti.
7. Treba priznati svakoj državi, velikoj ili maloj, svakom narodu, slabom ili jakom, svakoj pokrajini, svakoj općini apsolutno pravo na potpunu autonomiju, pod uvjetom da njihovo unutrašnje uređenje ne predstavlja prijetnju i opasnost za autonomiju i slobodu njihovih susjeda.
8. Činjenica da je neka zemlja sastavni dio jedne države, čak i ako joj se slobodno priključila, ne znači nipošto da u njoj mora zauvijek ostati. Ljudska pravda, a ona nam je jedino mjerilo, ne bi mogla prihvatiti nikakvu vječnu obvezu, niti ćemo ikada priznati druga prava i druge dužnosti osim onih koji se osnivaju na slobodi. Pravo na slobodno ujedinjenje, odnosno na isto tako slobodno otepljenje, prvo je i najvažnije političko pravo; bez njega bi svaka konfederacija bila tek zakamuflirana centralistička država.
9. Iz svega što je dosad rečeno slijedi da se Savez mora odlučno suprotstaviti svakom paktiranju neke od zemalja evropske demokracije s monarhističkim državama, čak i onda ako bi takvo paktiranje imalo za cilj ponovno uspostavljanje nezavisnosti ili slobode neke potlačene zemlje. Budući da takvo paktiranje može rezultirati jedino razočaranjima, ono bi istodobno bilo izdaja uperena protiv revolucije.
10. Nasuprot tome, naš Savez – upravo zato jer je on Savez za mir i jer je uvjeren da će se mir moći ostvariti samo na osnovi najiskrenije i najpotpunije solidarnosti naroda u pravdi i slobodi – mora odlučno objaviti svoju podršku svakom narodnom ustanku protiv bilo koje vrste ugnjetavanja, dolazilo ono od stranaca ili od vlastitih sunarodnjaka, i to pod uvjetom da se taj ustanak vrši u ime naših principa i u skladu s političkim i ekonomskim interesima narodnih masa, a ne s ambicioznom namjerom osnivanja jedne moćne države.
11. Savez će povesti ogorčeni rat protiv svega onoga što se naziva slavom, veličinom i snagom država. Svim tim lažnim i zločinačkim idolima, kojima su bili žrtvovani milijuni ljudskih

a zatim izmijenjena i prepravljena u skladu s jednom novom teologijom, napola racionalnom, a napola mističkom – taj istaknuti, ambiciozni i strastveni rodoljub, unatoč svim naporima da se uzdigne na visinu međunarodne pravde, uvijek je bio isključiv i uvijek je pretpostavljao veličinu i moć svoje domovine vlastitoj sreći i slobodi – nikad nije prestao biti ogorčeni protivnik autonomije pokrajina, jer bi ona naravno poremetila strogu uniformnost njegove velike talijanske države. On se zanosi iluzijom da će autonomna općina biti dovoljna da održi ravnotežu sa svemoćnom silom snažno organizirane republike. No vara se: nijedna općina sama za se ne bi bila u stanju da se odupre snazi tog strahovitog centralizma; on bi je jednostavno uništio. Da ne podlegne u toj borbi, općina bi se dakle morala ujediniti radi vođenja zajedničkog otpora sa svim susjednim općinama, što zapravo znači da bi s njima morala formirati jednu autonomnu pokrajinu. Osim toga, čim pokrajine ne budu autonomne, morat će njima upravljati državni činovnici. Između rigorozno dosljednog federalizma i birokratskog režima ne postoji sredina. Iz toga slijedi da bi onakva republika kakvu želi Mazzini bila birokratska i prema tome vojnička država osnovana s ciljem da ostvari vanjsku političku moć, a ne međunarodnu pravdu ni unutrašnju slobodu. 1793. pod režimom Terora, francuskim je općinama bila priznata autonomnost, no svejedno ih je uništio revolucionarni despotizam Konventa i, još više, Pariške komune, koji je naravno naslijedio Napoleon.

života, suprostavit ćemo slavu ljudske inteligencije koja se ostvaruje u znanosti i slavu sveopćeg blagostanje osnovanog na radu, pravdi i slobodi.

12. Savez će priznavati *narodnost* kao prirodnu činjenicu s nedvojbenim pravom na slobodno postojanje i razvoj, no ne kao princip: svaki princip naime mora imati univerzalni karakter, dok je narodnost, naprotiv, tek ekskluzivna i zasebna činjenica. Taj takozvani *princip narodnosti*, u onom obliku u kojem ga danas postavljaju vlade Francuske, Rusije i Pruske, pa čak i mnogi njemački, poljski, talijanski i mađarski rodoljubi, nije ništa drugo doli sredstvo za otklanjanje pozornosti što ga reakcija suprotstavlja duhu revolucije. Taj je princip u svojoj biti do te mjere aristokratski da dovodi do preziranja dijalekata nepismenog pučanstva, implicitno pri tom niječući slobodu pokrajina i istinsku autonomiju općina. Ni u jednoj zemlji ga ne podržavaju narodne mase stvarne interese kojih on sustavno žrtvuje u korist takozvanog javnog dobra, koje je zapravo dobro privilegiranih klasa, i stoga on u biti ne izražava ništa drugo doli tobožnja povijesna prava i ambiciju država. Prema tome, pravo na narodnost Savez će moći smatrati jedino prirodnom posljedicom vrhovnog principa slobode, no ono prestaje biti pravo čim se postavi bilo protiv slobode, bilo samo izvan slobode.
13. Jedinstvo je cilj prema kojem čovječanstvo neodoljivo teži. No isto to jedinstvo postaje fatalno i pogubno po inteligenciju, dostojanstvo i blagostanje pojedinaca i naroda, kad god se stvara izvan slobode, bilo silom, bilo pod utjecajem neke teološke, metafizičke, političke ili čak ekonomske ideje. Svako rodoljublje koje nastoji postići jedinstvo izvan slobode uvijek je loše i pogubno po istinske interese naroda neke zemlje i, iako je uvjereno da upravo njima služi, ono je zapravo nesvjesno prijatelj reakcije, a neprijatelj revolucije, dakle neprijatelj emancipacije naroda i ljudi. Savez će priznavati samo jedno jedinstvo: ono koje će se formirati slobodnim udruživanjem autonomnih dijelova u jednu cjelinu koja neće biti negacija pojedinačnih prava i interesa i neće biti groblje na kojem se silom pokapaju svi pojedinačni uspjesi, već će naprotiv postati potvrda svih tih autonomnih prava, interesa i uspjeha. Savez će stoga nemilosrdno napadati svaku vjersku, političku, ekonomsku i društvenu organizaciju koja neće biti potpuno prožeta tim velikim principom slobode: bez njeга nema ni inteligencije, ni pravde, ni blagostanja, ni humanosti.

To su, gospodo, po nama i bez sumnje po vama, osnovne postavke i nužne posljedice uzvišenog principa federalizma koji je Ženevski kongres odlučno proklamirao. To su apsolutni uvjeti mira i slobode.

Apsolutni, no jesu li i jedini? Mislimo da nisu.

U velikoj republikanskoj konfederaciji Sjeverne Amerike južne države bile su, od trenutka stjecanja nezavisnosti Sjedinjenih Američkih Država, demokratske par *excellence*³ i federalističke do te mjere da su zahtijevale otcjepljenje. No ipak upravo su one nedavno izazvale osudu svih pristalica slobode i humanosti u svijetu jer je malo trebalo pa da nepravedni i besramni rat koji su izazvale protiv država Sjevera razruši i uništi najljepšu političku organizaciju koja je ikad u povijesti postojala. Što može biti razlogom tako čudne pojave? Je li razlog bio politički? Ne, on je bio *socijalne* prirode. Unutrašnja politička organizacija južnih država bila je čak u nekim aspektima

³ Poznato je da se u Americi upravo pristalice interesa Juga protiv Sjevera, odnosno pristalice ropstva i protivnici oslobođenja robova, nazivaju isključivo demokratima.

savršenija i slobodnija nego u sjevernim državama. No, u toj veličanstvenoj organizaciji postojala je jedna crna mrlja, ona ista kao i u antičkim republikama: sloboda građana zasnivala se na prisilnom radu robova. Ta crna mrlja bila je dovoljna da razruši cjelokupnu političku egzistenciju južnih država.

Građani i robovi – to je bio antagonizam u antičkom svijetu, a prisutan je i u robovlasničkim državama novoga vijeka. Građani i robovi, tj. prisilni radnici, dakle ne robovi *de jure*, već robovi *de facto* – to je antagonizam modernoga svijeta. I kao što su antičke države propale zbog ropstva, tako će i moderne države propasti zbog postojanja proletarijata.

Uzaludan je napor tražiti utjehu u tvrdnji da je taj suvremeni antagonizam prije fiktivan nego stvaran, tj. da je nemoguće odrediti liniju razgraničenja između posjedničke i neposjedničke klase, budući da se te dvije klase međusobno isprepleću u nizu prijelaznih i neodredivih slojeva. Ta ni u prirodi ne postoje čvrste linije razgraničenja; u razvojnom slijedu živih bića, npr., nemoguće je odrediti točku gdje završava biljno carstvo i počinje životinjsko carstvo ili točku gdje prestaje životinja i počinje čovjek. Ne postoji veoma čvrsta razlika između biljke i životinje, ni između životinje i čovjeka. Isto je tako i u ljudskom društvu jer, unatoč postojanju međuslojeva koji čine neosjetljivi prijelaz iz jedne političke i društvene egzistencije u drugu, klasna razlika je ipak vrlo izrazita. Svatko može razlikovati plemićku od financijske aristokracije, krupnu od sitne buržoazije, a sitnu buržoaziju od tvorničkog i gradskog proletarijata; isto tako, veleposjednik koji živi od rente, i seoski gazda koji sam obrađuje zemlju, razlikuju se od običnog seoskog proletera.

Sve te različite političke i društvene egzistencije daju se danas svesti na dvije osnovne kategorije, međusobno dijametralno suprotne i po prirodi svojih interesa neprijateljske: *političke klase*,⁴ sastavljene od svih privilegiranih posjednika zemlje ili kapitala ili čak onih koji su privilegirani samo po buržoaskom odgoju⁵, *radničke klase*, koje ne posjeduju ni kapital ni zemlju i kojima su uskraćeni i odgoj i naobrazba.

Treba biti sofist ili slijepac da se negira postojanje ponora koji danas dijeli te dvije klase. Kao i u antičkom svijetu, naša moderna civilizacija, kojom se koristi relativno veoma ograničena manjina, počiva na prisilnom radu (prisilu uvjetuje glad) goleme većine stanovništva neizbježno osuđenog na neznanje i brutalnost.

Također je uzaludan napor dokazivanje da će se taj ponor moći premostiti pukim prosvjećivanjem narodnih masa. Dakako da je veoma korisno osnivati škole za narod; no pitanje je je li čovjek iz naroda, živeći od dana do dana i prehranjujući obitelj radom svojih golih ruku, lišen naobrazbe i slobodnog vremena i prisiljen na to da ga rad uništava i zatupljuje da bi osigurao sebi i svojim svakodnevni kruh, pitanje je, dakle, da li on uopće misli, želi i može poslati djecu u školu i izdržavati ih tijekom cjelokupnog trajanja njihova obrazovanja? Zar mu neće trebati pomoć njihovih slabašnih ruku, njihova djetinjeg rada, da bi namirio sve potrebe obitelji? Za njega je već i to mnogo ako se žrtvuje do te mjere da ih školuje godinu ili dvije, dajući im tek onoliko vremena koliko je nužno da nauče čitati, pisati i računati, pri čemu im se i mozak i srce zatruju kršćanskim katekizmom kojim se svjesno i obilato pune uši učenika po službenim pučkim školama svih zemalja. Zar će to malo obrazovanja biti ikad u stanju da uzdigne radničke mase na razinu buržoaske inteligencije? Zar će time ponor biti premošćen?

⁴ (Čitaj: *privilegirane*?)

⁵ U nedostatku nekog drugog imetka buržoaski odgoj, uz pomoć solidarnosti koja povezuje sve članove buržoaskog svijeta, osigurava svom posjedniku golemu prednost u novčanoj naknadi koju prima za svoj rad, budući da se i najneznatniji rad buržuja plaća gotovo uvijek tri ili četiri puta više nego najkvalitetniji rad radnika.

Očito je da tako važno i značajno pitanje kao što je obrazovanje i odgoj naroda ovisi o rješenju jednog drugog, daleko težeg pitanja, a to je pitanje radikalne reforme sadašnjih ekonomskih uvjeta radničkih klasa. Izmijenite uvjete rada, dajte radu ono što mu po pravdi pripada, odnosno dajte narodu sigurnost, blagostanje i slobodno vrijeme i, vjerujte, on će se obrazovati i stvorit će veću, zdraviju i višu civilizaciju nego što je vaša.

Također su uzaludna dokazivanja ekonomista da poboljšanje ekonomske situacije radničkih klasa ovisi o općem napretku industrije i trgovine u svakoj pojedinoj zemlji i o njihovu potpunom oslobođenju od tutorstva i upletanja države. Sloboda industrije i trgovine svakako je velika stvar i predstavlja jedan od bitnih temelja budućeg međunarodnog saveza svih naroda svijeta. Budući da smo prijatelji slobode, svih sloboda, moramo biti prijatelji i potonje. No, moramo istaći da dok god budu postojale države u sadašnjem obliku i dok god rad bude rob vlasništva i kapitala, ta će sloboda, obogaćujući jedan neznatan dio buržoazije na štetu goleme većine stanovništva, donijeti samo jedno jedino dobro: potpuno će razdrmati i demoralizirati mali broj privilegiranih, povećat će bijedu, jad i opravdani gnjev radničkih masa i na taj će način približiti čas destrukcije država.

Među evropskim državama Engleska, Belgija, Francuska i Njemačka su svakako zemlje u kojima trgovina i industrija uživaju relativno najveću slobodu i u kojima je dosegnut najviši stupanj razvitka. No upravo se u tim istim zemljama siromaštvo osjeća na najokrutniji način i upravo se u njima jaz između kapitalista i posjednika, te radničkih klasa proširio do razmjera nepoznatih u drugim zemljama. U Rusiji, skandinavskim zemljama, Italiji i Španjolskoj, dakle, u zemljama u kojim su trgovina i industrija slabo razvijene, rijetko se umire od gladi, osim u slučajevima neočekivanih katastrofa. U Engleskoj, međutim, smrt od gladi je svakodnevna pojava i ne umiru od gladi samo pojedinci, već tisuće, desetine tisuća, stotine tisuća ljudi. Zar nije očito da ekonomsko stanje koje danas prevladava u cijelom civiliziranom svijetu – sloboda i razvoj trgovine i industrije, veličanstvena primjena znanosti u proizvodnji, strojevi čija je misija u emancipiranju radnika i olakšavanju ljudskog rada – nije li, dakle, očito da svi ti izumi i sav taj napredak kojima se civilizirani čovjek opravdano ponosi, umjesto da poboljšavaju položaj radničkih klasa, samo ga pogoršavaju i čine ga još nepodnošljivijim.

Jedino je Sjeverna Amerika još velikim dijelom iznimka od tog pravila. No ta iznimka ne samo da ne obara pravilo nego ga čak i potvrđuje. Ako su u Sjevernoj Americi radnici bolje plaćeni nego u Evropi i ako u njoj nitko ne umire od gladi, nadalje, ako u njoj klasni antagonizam gotovo da još i ne postoji, ako su u njoj svi radnici građani i ako građani u njoj čine u pravom smislu riječi jedno jedino tijelo i, napokon, ako je u njoj kvalitetno osnovno i čak srednje obrazovanje dostupno širokim slojevima masa, sve te činjenice treba bez sumnje dobrim dijelom pripisati onom tradicionalnom duhu slobode koji su prvi kolonisti donijeli sa sobom iz Engleske: stvoren, iskušan i učvršćen u velikim vjerskim ratovima, taj je princip individualne nezavisnosti i općinskog i pokrajinskog *selfgovernmenta* u Americi obogaćen time što je, prenesen u pustoš, oslobođen, da tako kažemo, opscesija prošlosti, mogao stvoriti jedan novi svijet – svijet slobode. A sloboda je tako velika čarobnica, obdarena tako čudesnom produktivnošću, da je Sjeverna Amerika, inspirirajući se samo slobodom, za manje od jednog stoljeća dostigla, a danas bi se moglo reći čak i prestigla, evropsku civilizaciju. No ne smijemo se zavaravati: taj veličanstveni napredak i to zavidno blagostanje velikim su dijelom i nadasve posljedica jedne značajne prednosti, prednosti koju ima i Rusija, a to su neizmjerne površine plodne zemlje koje su zbog nedostatka radne snage još i danas neobrađene. No sve dosad, barem, to veliko teritorijalno bogatstvo za Rusiju gotovo da nije ni postojalo jer nikad nismo imali slobode. Nasuprot tome, Sjeverna Amerika je zemlja čija sloboda kakvoj nema premca u svijetu privlači svake godine stotine tisuća energičnih, radinih

i inteligentnih doseljenika, koje ona, zahvaljujući gore navedenom bogatstvu, može primiti pod svoje okrilje. To bogatstvo sprečava pojavu siromaštva i istodobno odgađa trenutak postavljanja socijalnog pitanja: ako radnik ne nađe posla ili ako nije zadovoljan plaćom koju mu nudi kapital, uvijek može odseliti na Divlji Zapad i raskršiti ondje neko divlje i nenastanjeno zemljište.

Budući da je ta mogućnost još uvijek otvorena kao krajnje rješenje za sve radnike Amerike, sasvim je razumljivo da ona radnicima osigurava plaću na zavidnoj visini i daje im nezavisnost nepoznatu u Evropi. U tome je dobra strana Amerike, no postoji i ona loša: budući da se jeftinoća industrijskih proizvoda velikim dijelom postiže jeftinoćom rada, američki tvorničari u većini slučajeva nisu u stanju konkurirati evropskima, pa su stoga države Sjevera bile prisiljene uvesti protekcionističku tarifu. No ova je pak rezultirala najprije stvaranjem mnoštva ekonomski neopravdanih industrija, zatim time da je potisnula i upropastila neindustrijalizirane države Juga do te mjere da su one pokušale otcjepljenje i napokon time da su se u gradovima kao što su New York, Philadelphia, Boston i mnogim drugima nagomilale proletherske radničke mase koje se malo-pomalo već počinju nalaziti u sličnoj situaciji kao i radnici u velikim industrijskim državama Evrope. I vidimo doista da se u državama Sjevera već počinje postavljati socijalno pitanje u onom istom obliku u kakvom već davno postoji kod nas.

Stoga moramo utvrditi kao opće pravilo činjenicu da i u našem modernom svijetu, ako već ne u potpunosti, kao što je to bio slučaj u antici, civilizacija jednog malog broja ljudi počiva ipak na prisilnom radu i relativnom barbarstvu velike većine ostalih. Bilo bi nepravedno reći da je rad stran toj privilegiranoj klasi. Naprotiv, danas se radi mnogo, broj pravih dokoličara osjetno se smanjuje, a rad dobiva sve veće društveno priznanje. Danas i oni najsretniji shvaćaju da je za očuvanje postignute razine civilizacije, te za korištenje i zadržavanje vlastitih privilegija, potrebno mnogo raditi. No osnovna je razlika između rada povlaštenih i rada radničkih klasa u tome što, budući da se rad prvih nagrađuje neizmjerljivo većim iznosom nego rad drugih, povlaštenim klasama ostaje mogućnost *slobodnog vremena*, tog vrhunskog uvjeta svakog ljudskog razvitka, kako intelektualnog tako i moralnog, a taj se uvjet nije nikad pružio radničkim klasama. Nadalje, rad koji se obavlja u svijetu povlaštenih gotovo je isključivo *rad živaca* – dakle djelovanje mašte, pamćenja i mišljenja – dok je rad milijuna proletera *rad mišića*, i to često, kao npr. u svim tvornicama, takav rad koji ne angažira cjelokupni čovjekov mišićni sustav istodobno, već razvija samo jedan njegov dio na štetu ostalih a obično se vrši u uvjetima štetnim po zdravlje i po skladan razvitak tijela. Kad se uzmu u obzir te okolnosti, zemljoradnik je daleko sretniji: njegov organizam nije izložen zagušljivoj i često otrovanom zraku tvornica, niti je izopačen nenormalnim razvojem jedne od svojih funkcija na štetu ostalih, pa zbog toga ostaje snažniji i potpuniji; no, njegova je inteligencija gotovo uvijek tromija, nepokretnija i mnogo manje razvijena od inteligencije tvorničkih i gradskih radnika.

Sve u svemu, Obrtnički i tvornički radnici, te zemljoradnici čine zajedno jednu te istu kategoriju, kategoriju predstavnika *rada mišića*, koja je suprotstavljena povlaštenim predstavnicima *rada živaca*. Što je posljedica te diobe koja nije nipošto fiktivna, već veoma stvarna i koja predstavlja samu osnovu postojećeg političkog i društvenog stanja?

Povlaštenim predstavnicima *rada živaca* – koji su to postali, uzgred budi rečeno, u postojećoj organizaciji društva, ne zbog toga što su najinteligentniji, već samo zbog toga što su rođeni unutar povlaštene klase – pripadaju sve blagodati, no također i sve izopačenosti postojeće civilizacije, bogatstvo, raskoš, komfor, blagostanje, ugodan obiteljski život, isključiva politička sloboda s mogućnošću iskorištavanja rada milijuna radnika kojima mogu vladati kako im je volja i u vlas-

titom interesu, nadalje sva profinjena ostvarenja mašte i misli... no zajedno s tom mogućnošću da postanu kompletni ljudi, pripadaju im i svi otrovi privilegijama iskvarenog čovječanstva.

A što preostaje predstavnicima *rada mišića*, tim bezbrojnim milijunima proletera, pa i sitnih zemljoposjednika? Preostaje im bezizlazna bijeda, bijeda koja ne poznaje čak ni veselje obiteljskog života jer obitelj siromahu postaje ubrzo teret, nadalje, preostaje im neukost, barbarstvo i, rekli bismo, gotovo neizbježna bestijalnost, uz utjehu da služe kao podnožje civilizacije, slobode i izopačenosti malog broja povlašćenih. Nasuprot tome, oni su ipak sačuvali određenu svježinu duha i srca. Stekavši moral radom, makar i prisilnim, oni su zadržali osjećaj za pravdu, i to za pravdu posve drukčiju nego što je ona koju propovijedaju zakonodavci i pravne knjige; budući da su sami bijedni, oni mogu suosjećati sa svakom drugom bijedom; također su uspjeli sačuvati zdrav razum koji nisu stigli iskvartiti sofizmi doktrinarne znanosti ili političke laži; a budući da život još nisu ni upotrijebili, a kamoli zloupotrijebili, oni u nj duboko vjeruju.

No, reći će netko, taj jaz, taj ponor između malog broja povlašćenih i neizmjernog broja razvlaštenih uvijek je postojao, a postoji i danas: što se je dakle promijenilo? Promijenilo se slijedeće: nekoć je taj ponor bio prekriven gustim oblacima religije tako da ga narodne mase nisu uopće vidjele, dok danas, nakon što je velika Revolucija počela raspršivati oblake, narodne ga mase vide i počinju se pitati za uzrok njegova postojanja. Promjena je, dakle, golema.

Nakon što je Revolucija pružila masama svoje evanđelje, koje nije mistično već racionalno, koje nije nebesko već zemaljsko i koje nije božansko već ljudsko – evanđelje o pravima čovjeka – nadalje, nakon što je proklamirala da su svi ljudi jednaki i da svi imaju jednaka prava na slobodu i na čovječnost, narodne mase su se stale malo-pomalo buditi iz ropskog sna u koji su davno zapale omamljene opijumom kršćanstva i počinju se pitati nemaju li i one pravo na jednakost, slobodu i čovječnost?

Nakon što se postavilo to pitanje, narod je, vođen kako svojim izvanrednim zdravim razumom, tako i instinktom, shvatio da je prvi uvjet njegove istinske emancipacije, ili, ako mi dopustite da tako kažem, njegove *humanizacije*, prije svega radikalna reforma njegova ekonomskog položaja. Pitanje kruha predstavlja za njega s punim pravom osnovno pitanje. Ta već je Aristotel ustvrdio da čovjek, da bi mogao slobodno misliti i osjećati, da bi postao istinskim čovjekom, mora biti oslobođen briga oko materijalnog života. Uostalom, buržuji koji tako glasno viču protiv materijalizma naroda, prodikujući mu odricanje i idealizam, znadu to jako dobro jer njihove su prodike tek puke riječi a ne živi primjeri. Drugo po važnosti pitanje za narod je pitanje slobodnog vremena poslije rada. Slobodno vrijeme je *conditio sine qua non* čovječnosti. No narod može doći do kruha i slobodnog vremena samo i jedino radikalnom transformacijom postojeće organizacije društva. To objašnjava činjenicu da je Revolucija, vođena jednom logičkom posljedicom svog vlastitog principa, omogućila rađanje *socijalizma*.

II – Socijalizam

Krajnji ishod francuske revolucije, koja je proklamirala pravo i dužnost svakog ljudskog bića da postane čovjek, bio je babuvizam. Babeuf, jedan od posljednjih energičnih i nepokvarenih građana koje je Revolucija najprije stvorila a zatim ubila tako velikom broju, čovjek koji je imao tu sreću da su mu prijatelji bili ljudi poput Buonarrotija, ujedinio je u jedinstvenu koncepciju političke tradicije svoje stare domovine s posve modernim idejama socijalne revolucije. Uvidjevši da Revolucija propada, i to zbog nedostatka radikalne promjene – koja je vjerojatno bila i nemoguća u tadašnjoj ekonomskoj organizaciji društva – i ostavši vjeran duhu te revolucije, koja je na kraju svaku individualnu inicijativu zamijenila svemoćnom akcijom države, Babeuf je zamislio takav politički i društveni sustav prema kojem bi republika, kao izraz kolektivne volje građana, najprije konfiscirala sva individualna vlasništva, a zatim njima upravljala u interesu svih, razdjeljujući svima u jednakoj mjeri odgoj, obrazovanje, sredstva za egzistenciju i zadovoljstva, te prisiljavajući sve bez iznimke, već prema snazi i sposobnosti pojedinaca, i na rad mišića i na rad živaca. Babeufova je zavjera propala, te je zajedno s nekolicinom svojih prijatelja bio giljotiniran. No njegov ideal stvaranja jedne socijalističke republike nije umro s njim, već ga je preuzeo njegov prijatelj Buonarroti, najveći zavjerenik ovoga stoljeća, i prenio ga kao svetinju novim generacijama. Tako su, zahvaljujući tajnim društvima koje je Buonarroti osnovao u Belgiji i Francuskoj, komunističke ideje pustile klicu u mašti naroda. U razdoblju od 1830. do 1848. vješti tumači tih ideja bili su Cabet i Louis Blanc koji su definitivno razradili *revolucionarni socijalizam*. Jedan drugi socijalistički smjer, koji je proizišao iz istog revolucionarnog izvora i koji teži istom cilju, no potpuno različitim sredstvima, smjer koji bismo rado nazvali *doktrinarni socijalizam*, osnovala su dva eminentna čovjeka: Saint-Simon i Fourier. Sensimonizam je bio komentiran, razvijen, transformiran i organiziran kao kvazi-praktičan sustav, kao neka vrsta crkve u djelu oca Infantina i njegovih mnogobrojnih prijatelja od kojih su većina danas bankari i državnici, potpuno odani Carstvu. S druge strane furijerizam je bio najviše obrađivan u listu »*Démocratie pacifique*« koji je sve do 2. prosinca 1851.¹ uređivao Victor Considérant.

Zasluga tih dvaju socijalističkih sustava, koji su inače u mnogim aspektima međusobno različiti, prvenstveno je u tome što su izvršili duboku, znanstvenu i oštru kritiku postojeće organizacije društva, hrabro razotkrivši njene monstruozne kontradikcije. Nadalje, njihova je zasluga u tome što su silovito napali i uzdrмали kršćanstvo, i to u ime rehabilitacije materije i tjelesne ljubavi koju su kršćanski svećenici toliko klevetali, a istodobno je i te kako prakticirali. Sensimonisti su kršćanstvo htjeli nadomjestiti jednom novom religijom, zasnovanom na mističnom kultu tijela, i u njoj su uspostavili novu hijerarhiju svećenika, nove eksploatatore naroda, određene po kriteriju genija, sposobnosti i talenta. Furijeristi su bili daleko demokratičniji, može se čak reći i iskreno demokratični, te su organizaciju svojih falanстера zamislili tako da će u njima vladati i upravljati rukovodioci izabrani općim glasanjem i da će u njima svaki pojedinac naći svoj posao i svoje mjesto, već prema prirodi svojih sklonosti.

¹ Dan državnog udara Napoleona III (*op. prev.*)

Pogreške sensimonista suviše su očigledne da bi o njima bilo vrijedno govoriti. Furijeristi su bili u dvostrukoj zabludi: prvo, iskreno su vjerovali da će njihovo uvjeravanje i njihova pacifistička propaganda biti dovoljni da ganu srca bogataša te da će ovi sami od sebe položiti višak svojeg bogatstva pred vrata njihovih falanстера; drugo, zamišljali su da se može teoretski, apriorno, izgraditi društveni raj u koji će se zatim smjestiti cjelokupni budući ljudski rod. Nisu shvatili da, koliko god već danas možemo izložiti velike principe budućeg razvoja čovječanstva, praktičnu realizaciju tih principa moramo prepustiti iskustvu budućnosti.

Općenito govoreći – uz jedan jedini izuzetak – propisivanje normi bilo je strast svih socijalista prije 1848: i Cabet i Louis Blanc i furijeristi i sensimonisti, svi su oni bili obuzeti strašću za indoktriniranjem i organiziranjem budućnosti, svi su oni bili više ili manje *autoritarni*.

No tada se pojavio Proudhon: taj seljački sin, djelom i instinktom stotinu puta revolucionarniji od svih tih doktrinarnih i buržoaskih socijalista, naoružao se tako dubokom, prodornom i nemilosrdnom kritikom kojom će srušiti sve njihove sustave. Suprotstavivši slobodu vlasti, što se kosilo s idejama tih državnih socijalista, hrabro se proglasio anarhistom i nasuprot njihovu deizmu ili panteizmu odvažno se izjasnio jednostavno ateistom, ili bolje rečeno, kao i Auguste Comte, *pozitivistom*.

Njegov se socijalizam zasniva na individualnoj i kolektivnoj slobodi i na spontanoj akciji slobodno formiranih društava i jedini zakoni kojima podliježe su opći zakoni društvene ekonomije, kako oni dosad otkriveni, tako i oni koje će znanost tek otkriti. Isključujući bilo kakvo normiranje od strane vlasti i bilo kakvo pokroviteljstvo države i podređujući politiku ekonomskim, intelektualnim i moralnim interesima društva, njegov će socijalizam kasnije nužno rezultirati federalizmom.

Takvo je bilo stanje društvene znanosti prije 1848. Polemika koja se vodila po socijalističkim novinama, lecima i brošurama donijela je radničkoj klasi mnoštvo novih ideja. Tim je idejama radnička klasa bila duboko prožeta i, kad je buknuła revolucija 1848, socijalizam je pokazao svoju snagu.

Socijalizam je, kao što smo rekli, bio posljednje dijete velike Revolucije. No prije toga ona je rodila jednog izravnijeg nasljednika, njegova starijeg brata, ljubimca Robespierrea, Saint-Justa i njima sličnih, a to je čisti *republikanizam*, bez primjesa socijalističkih ideja, zapravo obnovljeni antički republikanizam koji se inspirira na herojskim tradicijama znamenitih građana Grčke i Rima. Taj je republikanizam daleko manje humanitaran od socijalizma i on gotovo da ne poznaje čovjeka, već priznaje samo građanina. I dok socijalizam želi osnovati *republiku ljudi*, navedeni republikanizam se zadovoljava *republikom građana*, pa makar ti građani, kao što stoji u ustavima koji su prirodno i nužno slijedili iza ustava iz 1793. (koji je, nakon stanovitog oklijevanja, u svom konačnom obliku svjesno zanemario socijalno pitanje), u svojstvu *aktivnih građana*, da se poslužimo jednim izrazom Ustavotvorne skupštine, zasnivali svoj građanski privilegij na eksploataciji rada *pasivnih građana*. Uostalom, politički republikanac nije nimalo egoist u svoju korist, ili ga barem takvim ne smatraju, no on to mora biti u korist svoje domovine koju mora smjestiti u svom slobodnom srcu iznad samoga sebe, iznad svih ljudi, svih svjetskih naroda i cjelokupnog čovječanstva. Prema tome, on će uvijek zanemarivati međunarodnu pravdu; u svim debatama, bez obzira je li njegova domovina u pravu ili u krivu, on će uvijek zastupati njene interese, htjet će da ona nad svima dominira i da svojom snagom i slavom uništi sve ostale. On će stoga neminovno postati osvajač, iako mu je iskustvo stoljeća nepobitno pokazalo da vojničke pobjede nužno rezultiraju cezarizmom. S druge strane, socijalističkom republikancu odvratna je veličina, snaga i vojnička slava države. Njegove su najveće vrijednosti sloboda i blagostanje. Federalist

u unutrašnjoj politici, on želi međunarodnu konfederaciju, i to najprije zbog osjećaja pravde, a zatim zbog toga što je uvjeren da će se ekonomska i socijalna revolucija, koja mora prevladati umjetne i nesretne granice država, moći ostvariti solidarnom akcijom ako već ne svih a ono barem najvećeg broja naroda koji danas čine civilizirani svijet, i da će se svi oni prije ili kasnije u njoj ujediniti. Isključivo politički republikanac je stoik; on ne priznaje za sebe nikakva prava, već samo dužnosti, ili, kao što je to slučaj u republici Mazzinijeva tipa, on ima samo jedno pravo: pravo da se potpuno posveti i žrtvuje domovini, da živi samo za njene interese i da umire za nju s radošću, upravo onako kako kaže pjesma kojom je Alexandre Dumas nezasluženo obdario žirodince: »Umrijeti za domovinu, najljepša je i najčasnija sudbina.« Socijalist, naprotiv, polazi od svojih pozitivnih prava na život i na sva životna zadovoljstva, kako intelektualna i moralna, tako i fizička. On voli život i stoga želi u njemu uživati u punoj mjeri. Budući da su njegova uvjerenja dio njega samoga i budući da su njegove dužnosti prema društvu neraskidivo vezane uz njegova prava, da bi ostao vjeran jednima i drugima, on će znati živjeti u skladu s pravdom, kao Proudhon, a, ako bude nužno, znat će i umrijeti, kao Babeuf; no nikada neće reći da čovjekov život treba biti žrtva, ni da je smrt najljepša sudbina. Za političkog republikanca sloboda predstavlja tek ispraznu riječ: to je sloboda da se bude dobrovoljni rob, žrtva odana državi. Budući da je uvijek spreman žrtvovati državi svoju slobodu, on će joj još lakše žrtvovati slobodu drugih. Stoga politički republikanizam nužno rezultira despotizmom. Nasuprot tome, sloboda sjedinjena s blagostanjem koja čovječnošću svakog pojedinca proizvodi čovječnost svih, takva sloboda predstavlja za socijalističkog republikanca sve, dok je država u njegovim očima tek puko sredstvo u službi njegova blagostanja i slobode svih. Socijalist se razlikuje od buržuja svojim shvaćanjem *pravde*, jer za sebe ne zahtijeva ništa drugo osim stvarnog ploda svog vlastitog rada: a od ekskluzivnog republikanca razlikuje se svojim iskrenim i ljudskim egoizmom, jer živi otvoreno i bez fraza za sama sebe, znajući da, ako tako živi *u skladu s pravdom*, služi cjelokupnom društvu i da služeći društvu koristi sebi. Republikanac je krut i često zbog rodoljublja – kao svećenik zbog vjere – okrutan. Socijalist je prirodan, umjereno rodoljubljan, no zato uvijek izrazito human. Jednom riječju, između republikanskog socijalista i političkog republikanca ispriječio se ponor: politički republikanac, kao *polureligiozno stvorenje*, pripada prošlosti, dok republikanski socijalist, koji je *pozitivist ili ateist*, pripada budućnosti.

Taj je antagonizam došao do punog izražaja 1848. Već od prvih časova revolucije oni se nisu ni u čemu slagali: njihovi ideali i instinkti vukli su ih u dijametralno suprotnim smjerovima. Cijelo razdoblje između veljače i lipnja proteklo je u međusobnom trvenju koje je, raspirujući građanski rat u taboru revolucionara i paralizirajući njihove snage, nužno išlo u prilog i onako već snažnoj koaliciji svih slojeva reakcije, koji su se pritisnuti strahom skupili i ujedinili u jednu jedinu stranku. U lipnju su i republikanci prešli reakciji s ciljem da unište socijaliste. Vjerovali su da su postigli pobjedu, no time su zapravo dokrajčili svoju ljubljenu republiku. General Cavaignac, glavni nosilac kontrarevolucionarne zastave bio je preteča Napoleona III. Svi su to već tada shvatili, ako već ne u Francuskoj, a ono barem u ostalom svijetu, jer ta je žalosna pobjeda republikanaca protiv pariških radnika bila proslavljena kao veliki trijumf na svim dvorovima Evrope, a generali pruskih garda pohitali su da pošalju bratske čestitke generalu Cavaignacu.

Izbeumljena strahom od crvene sablasti, evropska se buržoazija prepustila apsolutnoj servilnosti. Nepodložna i liberalna po prirodi, buržoazija ne ljubi vojnički režim, no prihvatila ga je pod prijetnjom opasnosti od narodne emancipacije. Žrtvovavši dakle svoje dostojanstvo i sva svoja velika dostignuća iz osamnaestog stoljeća i s početka ovog stoljeća, vjerovala je da je barem kupila mir i sigurnost, što joj je bilo potrebno za uspješno obavljanje trgovačkih i industrijskih transak-

cija. »Mi vam žrtvujemo svoju slobodu« – kao da se tim riječima obratila vojnim snagama koje su se ponovno izdigle iz ruševina treće revolucije – »dajte nam za uzvrat da mirno eksploatiramo rad narodnih masa i štitite nas od njihovih zahtjeva, koji doduše teoretski mogu izgledati opravdani, no, sa stanovišta naših interesa, oni su odvratni«. Sve je to bilo buržoaziji obećano i ispunjeno. Zašto je onda buržoazija, i to cjelokupna evropska buržoazija, danas općenito uzevši nezadovoljna?

Ona nije računala na to da je vojnički režim veoma skup, da on samom svojom unutarnjom organizacijom paralizira, uznemiruje i uništava narode, te da, povrh svega, slijedeći jednu sebi svojstvenu logiku koja nikad u povijesti nije bila opovrgnuta, ima kao neminovnu posljedicu rat: dinastički ratovi, ratovi zbog pitanja časti, osvajački ratovi, ratovi za prirodne granice, ratovi za ravnotežu – neprestano razaranje i proždiranje država od strane država, rijeke ljudske krvi, požari sela, uništeni gradovi, pustošenja čitavih pokrajina – i sve to da bi se zadovoljilo častohleplje vladara i njihovih miljenika, zato da bi se oni mogli obogatiti, da bi mogli osvojiti i pokoriti narode i da bi mogli ući u povijest.

Sada to buržoazija shvaća i zbog toga je nezadovoljna režimom čijem je stvaranju tako zdušno pridonijela. Taj režim joj je dojadio. No čime će ga ona moći nadomjestiti?

Ustavna monarhija već je stvar prošlosti. Uostalom ona nikad i nije naročito cvjetala na evropskom kontinentu; pa čak i u Engleskoj, toj povijesnoj kolijevci modernog konstitucionalizma u koju danas prodire sve snažnija demokracija, ona je uzdrmana, ona posrće i uskoro neće više biti u stanju da zadrži rastući val narodnog gnjeva i narodnih zahtjeva.

Republika? Ali kakva republika? Da li samo politička ili demokratska i socijalna? Jesu li narodi još uvijek za stvar socijalizma? Da, jesu, više nego ikada. U lipnju 1848. nije propao socijalizam općenito, već samo *državni socijalizam*, autoritarni i normativni socijalizam, onaj koji je vjerovao i nadao se da će potpuno zadovoljenje potreba i legitimnih zahtjeva radničkih klasa biti osigurano od strane države i da će ona, naoružana svojom svemoćnom snagom htjeti i moći uspostaviti novi socijalni poredak. Nije dakle socijalizam umro u lipnju, naprotiv, država se našla u bankrotu pred socijalizmom i budući da je bila nesposobna da mu plati ono što mu je dugovala, pokušala ga je ubiti da bi se na najlakši način riješila tog duga. Ubiti ga nije uspjela, ali je ubila vjeru koju je socijalizam imao u nju i obezvrijedila istodobno sve teorije autoritarnog ili doktrinarnog socijalizma od kojih su jedne, kao Cabetova »Ikarija« i kao Louis Blancova »Organizacija rada«, savjetovale narodu da se u svemu pouzda u državu, dok su druge pokazale svoju neodrživost nizom smiješnih iskustava. Čak je i Proudhonova banka, koja bi u sretnijim okolnostima mogla prosperirati, propala, uništena mržnjom i sveopćim neprijateljstvom od strane buržuja.

Socijalizam je izgubio tu prvu svoju bitku zbog jednog sasvim jednostavnog razloga: bio je doduše bogat instinktima i negativnim teorijskim idejama koje su mu davale tisuću opravdanih razloga protiv buržoaskih privilegija, no još je uvelike oskudijevao u pozitivnim i praktičnim idejama koje su nužne da bi se na ruševinama buržoaskog sustava mogao izgraditi jedan novi sustav: sustav narodne pravde. Radnici koji su se borili u lipnju za emancipaciju naroda bili su ujedinjeni instinktom a ne idejama – zbrkane ideje koje su imali tvorile su babilonsku kulu, kaos iz kojeg ništa nije moglo proizići. To je bio osnovni razlog njihova poraza. No treba li zbog toga sumnjati u budućnost i u sadašnju snagu socijalizma? Kršćanstvo cilj kojega je bio osnivanje kraljevstva pravde na nebu trebalo je nekoliko stoljeća da pobijedi u Evropi. Budući da socijalizam ima pred sobom još teži problem – uspostavljanje kraljevstva pravde na Zemlji, treba li se onda čuditi da nije pobijedio za svega nekoliko godina?

Zar je potrebno, gospodo, dokazivati da socijalizam nije mrtav? Da se u to uvjerimo, dovoljno je baciti pogled na ono što se danas događa u cijeloj Evropi. S onu stranu raznih diplomatskih brbljarija i svih tih ratnih halabuka što ispunjavaju Evropu nakon 1852, je li se i u jednoj zemlji postavilo neko ozbiljno pitanje, a da to nije bilo socijalno pitanje? Socijalno pitanje velika je nepoznanica čije približavanje svi osjećaju, od koje svatko drhti i o kojoj se nitko ne usudi govoriti... No ta nepoznanica govori sama za sebe i to sve glasnije. Kooperativna radnička društva, banke za međusobnu pomoć i za kreditiranje rada, tredjunioni i međunarodni savez radnika svih zemalja, sav taj rastući pokret radnika u Engleskoj, Francuskoj, Belgiji, Njemačkoj, Italiji i Švicarskoj, zar sve to ne dokazuje da radnici nisu odustali od svoga cilja i da nisu izgubili vjeru u svoju skorašnju emancipaciju, te da su istodobno shvatili da za približavanje časa svog oslobođenja ne smiju računati na države, ni na uvijek više ili manje licemjernu pomoć povlaštenih klasa, već na same sebe i na svoja nezavisna i posve spontano nastala društva?

U većini evropskih zemalja taj je pokret barem prividno udaljen od politike, jer još uvijek ima isključivo ekonomski i tako reći privatni karakter. No u Engleskoj, on se je već postavio odlučno na vrući teren politike i, organiziran u jedan snažan savez, »Savez za reformu«, već je izvojevao veliku pobjedu protiv politički organiziranih privilegija aristokracije i krupne buržoazije. S praktičnom strpljivošću i dosljednošću svojstvenima engleskom duhu »Reform League« je zacrtala svoj ratni plan. Tom savezu ništa nije teško i ne da se zaplašiti ni zaustaviti nikakvom preprekom. »Najkasnije za deset godina«, kažu njegovi članovi, »pa i uz pretpostavku svih mogućih zapreka, imat ćemo opće pravo glasa, a onda...« A onda će podići socijalnu revoluciju!

Tiho, napredujući putem privatnih ekonomskih društava, socijalizam je u Francuskoj i Njemačkoj među radničkim klasama već postigao toliku snagu da i Napoleon III i grof Bismarck počinju s njim tražiti savez. A u Italiji i Španjolskoj, nakon žalosnog fjaska svih političkih partija i zbog strahovite bijede u koju su i jedna i druga zemlja zapale, svako drugo pitanje uskoro će izgubiti bilo kakvo značenje pred ekonomskim i socijalnim pitanjem. A što se tiče Rusije i Poljske, postoji li u njima uopće koje drugo pitanje osim socijalnog? Ta upravo je ono srušilo posljednje nade u staru plemićku i povijesnu Poljsku. Socijalno pitanje prijeti i ono će uništiti već ionako snažno uzdrmanu egzistenciju tog grozomornog carstva svih ruskih zemalja. Ta nije li čak i u Americi socijalizam potpuno izišao na svjetlo dana, i to u prijedlogu jednog istaknutog čovjeka, bostonskog senatora Charlesa Sumnera, da se oslobođenim Crncima južnih država podijeli zemlja?

Prema tome, gospodo, vidite da je socijalizam posvuda prisutan i da je, unatoč svom lipanjskom porazu, podzemnim radom s pomoću kojeg je polako prodro u dubine političkog života svih zemalja postigao to da se posvuda osjeća kao latentna snaga ovoga stoljeća. Još nekoliko godina i on će se pokazati kao aktivna i nezaustavljiva sila.

Uz veoma malo iznimaka, gotovo svi evropski narodi, od kojih neki ni ne poznaju riječ socijalizam, danas su u stvari okrenuti socijalizmu i ne priznaju drugu zastavu osim one koja im najavljuje prvenstveno njihovu ekonomsku emancipaciju i ne zanima ih više nikakvo drugo pitanje osim ovoga. Socijalizam ih dakle jedini može navesti da se bave politikom, i to dobrom politikom.

Nije li stoga, gospodo, dovoljno ukratko reći da mi jednostavno ne smijemo izostaviti socijalizam iz našeg programa i da bi naše odustajanje od socijalizma značilo učiniti nemoćnom cjelokupnu našu akciju? Našim programom, u kojem smo se deklarirali federalističkim republikancima, pokazali smo se dovoljno revolucionarnima da odbijemo od sebe veliki dio buržoazije: sve one koji spekuliraju na bijedi i nesrećama naroda i koji pokušavaju ostvariti dobit i u najvećim katastrofama što danas više nego ikada pogađaju stanovništvo. Nakon uklanjanja tog aktivnog,

gramzivog, spletkarskog i spekulativnog dijela buržoazije, ostat će uz nas još uvijek većina mirnih i radinih građana, koji doduše katkada čine zlo, no to više iz nužde nego vlastitom voljom i sklonošću. Oni i ne žele ništa drugo nego da se oslobode te fatalne nužde koja ih tjera u neprestano neprijateljstvo prema radničkom stanovništvu i koja ih istodobno uništava. Treba naglasiti da danas i pripadnici sitne buržoazije, tj. sitne trgovine i sitne industrije, počinju trpjeti gotovo isto toliko kao i radničke klase, a ako stvari nastave teći istim tempom, ta bi se znatna građanska većina mogla uskoro po svom ekonomskom položaju izjednačiti s proletarijatom. Krupna trgovina, krupna industrija i nadasve krupna i gramziva spekulacija uništavaju je, proždiru i guraju u ponor. Položaj sitne buržoazije postaje dakle sve revolucionarniji i njene ideje koje su toliko dugo bile reakcionarne, danas se bistre zahvaljujući okrutnim lekcijama i nužno će poprimiti suprotan smjer. Najinteligentniji među njima počinju shvaćati da za poštenu buržoaziju nema drugog spasa nego u savezu s narodom i da se socijalno pitanje tiče i njih, i to na *isti način* kao i naroda.

Ta progresivna promjena u nazorima evropske sitne buržoazije je utješna i neprijeporna činjenica. No ne smijemo s tim u vezi imati iluzija: inicijativu za novi razvoj neće imati ona, već narod; na Zapadu bit će to tvornički i gradski radnici, a kod nas, u Rusiji, Poljskoj i većini slavenskih zemalja bit će to seljaci. Sitna buržoazija je postala suviše bojažljiva, suviše strašljiva, suviše skeptična a da bi sama preuzela bilo kakvu inicijativu; nju će se moći pridobiti, no ona sama neće pridobiti nikoga; jer koliko oskudijeva idejama, toliko joj nedostaju sigurnost i zanos. Zanos koji lomi prepreke i koji stvara nove svjetove nalazi se isključivo u narodu. Prema tome, inicijativa za novi pokret pripast će neprijeporno narodu. Ta zar bismo mogli nakon svega rečenoga izostaviti narod iz našeg programa! Ta zar bismo mogli ne govoriti o socijalizmu, toj novoj religiji naroda!

No neki kažu da je socijalizam sklon savezu sa cezarizmom. Prije svega to je kleveta. Naprotiv, cezarizam, videći da se na obzorju pomalja prijeteća snaga socijalizma, traži njegovu naklonost da bi ga iskoristio za svoje interese. No nije li to za nas još jedan razlog više da se bavimo socijalizmom, s ciljem da spriječimo takav monstruozi savez realizacija kojega bi bila nesumnjivo najveća katastrofa što može zaprijetiti slobodi čovječanstva?

Međutim, mi se moramo baviti socijalizmom čak i izvan svih tih praktičnih razloga jer socijalizam je *pravda*. Pri tome, kad govorimo o pravdi, ne podrazumijevamo onu pravdu koju nam pružaju zakonic i rimsko pravo, jer ta pravda počiva velikim dijelom na aktima nasilja, a kasnije je sankcionirana vremenom i blagoslovom vladajuće crkve, kršćanske ili poganske, i prihvaćena kao apsolutni princip iz kojeg sve ostalo slijedi kao najstroža logička dedukcija². Mi govorimo o pravdi koja počiva jedino na ljudskoj savjesti, pravdi koju ćete naći u svijesti svakog čovjeka, pa čak i u svijesti djece, i koja se očituje kao jednostavno *izjednačivanje* (ekvacija).

Ta univerzalna pravda koja, međutim, zbog upotrebe sile i zbog religioznih utjecaja nije još nikad prevladala ni u političkom, ni u pravosudnom, ni u ekonomskom svijetu, mora biti osnova novoga svijeta. Bez nje nema ni slobode, ni republike, ni blagostanja, ni mira! Ona stoga mora biti pretpostavkom svih naših rezolucija da bismo što efikasnije pridonijeli uspostavljanju mira.

Ta nam pravda nalaže da uzmemo u svoje ruke stvar naroda koji je dosad bio tako strašno ugnjetavan i da zahtijevamo za njega, zajedno s političkom slobodom, ekonomsku i socijalnu emancipaciju.

Mi vam ne predlažemo, gospodo, ovaj ili onaj socijalistički sustav. Jedino što od vas tražimo jest to da se ponovno proklamira ono veliko načelo francuske revolucije, načelo prema kojemu

² U tom aspektu pravna nauka pokazuje savršenu podudarnost s teologijom, jer obje su nauke izgradile svoje

svaki čovjek mora imati materijalna i moralna sredstva da razvije cjelokupnu svoju čovječnost. To se načelo, po našem mišljenju ostvaruje rješenjem slijedećeg problema:

Organizirati društvo tako da svaki pojedinac, muškarac ili žena, kad se rodi, nađe približno jednaka sredstva za razvitak svojih različitih sposobnosti i za njihovo iskorištavanje u svom radu; organizirati takvo društvo koje će, budući da su društvena bogatstva zapravo uvijek proizvedena radom, omogućivati svakom pojedincu da uživa u tim bogatstvima samo onda ako bude svojim radom izravno pridonosio stvaranju tih bogatstava i koje će onemogućiti svakom pojedincu, bio on tko mu drago, eksploataciju tuđega rada.

Svakako, proći će stoljeća prije no što se to načelo u potpunosti ostvari. No povijest ga je postavila i odsad ga ne možemo zaobilaziti a da sami sebe ne osudimo na potpunu nemoć.

Moramo odmah dodati da energično odbacujemo svaki pokušaj takve društvene organizacije koja bi umjesto potpune slobode pojedinaca zahtijevala uspostavljanje jedne normativne vlasti bilo kakve vrste, te da ćemo u ime te slobode koju priznajemo jedinom osnovom i jedinim legitimnim tvorcem svake, kako ekonomske tako i političke organizacije, protestirati uvijek protiv svega što nalikuje, izbliza ili izdaleka, državnom komunizmu i državnom socijalizmu.

Jedino što će, prema nama, država moći i morati učiniti, bit će najprije postupno suživanje prava nasljedstva, s ciljem da ga se što prije ukine. Budući da je pravo nasljedstva čisti proizvod države, i to jedan od bitnih uvjeta samog postojanja autoritarne i božanske države, ono može i mora biti ukinuto slobodom unutar države, što drugim riječima znači da se sama država mora raspasti u jednom društvu slobodno organiziranom na principima pravde. Smatramo da će to pravo nužno morati biti ukinuto, i to zato što dok god bude postojalo *nasljedstvo*, postojat će *nasljedna* ekonomska nejednakost, dakle ne prirodna nejednakost među pojedincima, već umjetna nejednakost među klasama. A ova će se nužno uvijek očitovati kao nasljedna nejednakost mogućnosti razvitka i formiranja inteligencije te će stoga i dalje ostati izvorište i baza za sankcioniranje svih političkih i društvenih nejednakosti. Jednakost polazišta na početku svačijeg života, jednakost koja će ovisiti o ekonomskoj i političkoj organizaciji društva, a s ciljem da svatko, apstrahirajući od različitih priroda, bude samo proizvod svojih vlastitih djela – to je smisao pravde. Smatramo da bi jedini nasljednik svih pokojnika morao biti javni fond za odgoj i obrazovanje sve djece obaju spolova. Taj fond bi obuhvaćao njihovo uzdržavanje od rođenja do punoljetstva. Kao Slaveni i Rusi dodat ćemo da je kod nas uvriježena socijalna ideja, zasnovana na općem i tradicionalnom instinktu našeg stanovništva, prema kojoj zemlju, vlasništvo cijelog naroda, ne smije posjedovati nitko drugi osim onih koji je svojim rukama obrađuju.

Uvjereni smo, gospodo, da je taj princip pravedan, te da je on bitan i neizbježan uvjet svake ozbiljne socijalne reforme i da će ga, prema tome, i zapadna Evropa prihvatiti i priznati, unatoč svim teškoćama s kojima bi se njegovo ostvarenje moglo suočiti u nekim zemljama, kao što je npr. Francuska, u kojoj već većina seljaka posjeduje zemlju, no u kojoj najveći dio tih istih seljaka neće uskoro posjedovati ništa zbog zemljišne parcelizacije koja je neizbježna posljedica političko-ekonomskog sustava što vlada danas u toj zemlji. Međutim, s tim u vezi ne donosimo nikakav prijedlog, kao što se i općenito uzdržavamo od bilo kakvog prijedloga u vezi s nekim određenim problemom društvene znanosti i politike, u uvjerenju da će sva ta pitanja u našem listu postati

sustave istim postupkom: pravo polazi od jedne stvarne no nepravde činjenice, a to je prisvajanje s pomoću sile i otimačine; teologija polazi od jedne fiktivne i apsurdne činjenice, a to je božanska objava kao apsolutni princip. Polazeći od te apsurdnosti, odnosno od te nepravde, obje nauke se koriste najstrožom logikom da bi izgradile, jedna teološki sustav, a druga pravosudni sustav.

predmetom ozbiljne i duboke diskusije. Stoga ćemo se danas ograničiti na to da vam predložimo slijedeću deklaraciju:

»Uvjereni da će ozbiljno ostvarenje slobode, pravde i mira na svijetu biti nemoguće dok god neizmjeno većina pučanstva bude razvlaštena od svakog dobra, lišena obrazovanja i osuđena na političku i društvenu ništavnost, te na ropstvo de facto, ako već ne de jure, i to ponajprije zbog bijede a zatim zbog prisile da radi bez predaha i slobodnog vremena, proizvođači sva bogatstva kojima se svijet danas dići, a od kojih ubire toliko mali dio da joj on jedva dostaje za osiguranje svakidašnjeg kruha;

uvjereni da tom cjelokupnom pučanstvu koje je dosad bilo stoljećima tako strašno ugnjetavano, pitanje kruha predstavlja pitanje intelektualne emancipacije, slobode i čovječnosti;

uvjereni da je sloboda bez socijalizma privilegij i nepravda, a da je socijalizam bez slobode ropstvo i brutalnost;

članovi Saveza odlučno objavljuju nužnost jedne radikalne socijalne i ekonomske reforme koje će cilj biti oslobađanje narodnog rada od jarma kapitala i njegovih posjednika, reforme koja će počivati na najstrožoj pravdi, i to ne na onoj pravosudnoj, ni na teološkoj, ni na metafizičkoj, već jednostavno na ljudskoj pravdi, na pozitivnoj znanosti i na apsolutnoj slobodi.

Savez istodobno donosi odluku da će njegov list široko otvoriti svoje stupce svim ozbiljnim diskusijama o ekonomskim i društvenim pitanjima, dok god one budu iskreno nadahnute željom za što širom narodnom emancipacijom, kako s materijalnog, tako i s političkog i intelektualnog gledišta.«

* * *

Pošto smo izložili naše ideje o *federalizmu* i *socijalizmu*, smatramo, gospodo, da vam moramo izložiti još jedno pitanje za koje mislimo da je neraskidivo vezano uz prva dva, a to je *pitanje religije*. Stoga vas molimo za dopuštenje da rezimiramo sve naše ideje u vezi s tim predmetom jednom jedinom riječju koja će vam se možda učiniti barbarskom: *antiteologizam*.

III – Antiteologizam

Gospodo, uvjereni smo da se ni jedna velika politička i društvena promjena u svijetu nije dogodila a da je nije pratila, ili da joj često nije i prethodila, analogna promjena u filozofskim i religioznim idejama što upravljaju kako individualnom tako i društvenom sviješću.

Religije sa svojim bogovima nikada nisu bile drugo doli tvorevina vjerničke i praznovjerne mašte čovjeka koji još nije dosegao razinu čistog razuma i slobodne misli što se oslanja na znanost. Nebo je bilo samo obmana, u kojoj je čovjek zanesen vjerom dugo vremena pronalazio svoj vlastiti lik, no uvećan i preobražen, drugim riječima *diviniziran*.

Povijest religija, odnosno povijest naizmjeničnog uspona i pada bogova, zapravo je povijest razvoja inteligencije i kolektivne svijesti čovječanstva. Što su ljudi više otkrivali u sebi ili izvan sebe neku silu, moć ili bilo kakvo novo svojstvo, oni su ih pripisivali svojim bogovima, nakon što su ih prethodno snagom svoje religiozne mašte prekomjerno uvećali i napuhali upravo onako kao što to obično čine djeca. I tako se nebo, zahvaljujući toj skromnosti i darežljivosti ljudi, obogatilo plodovima zemlje, i prirodno, posljedica je bila ova: što je nebo postajalo bogatije, čovječanstvo je bivalo siromašnije. Nakon što je božanstvo uspostavljeno, ono je, naravno, proglašeno gospodarem, početkom i darivateljem svih stvari: stvarni svijet počeo je postojati samo kao odraz božanstva, a sâm čovjek koji je to božanstvo u svom neznanju stvorio, sada je pred njim pokleknuo i prozvaao se njegovim stvorom, njegovim robom.

Kršćanstvo je primjer religije u pravom smislu te riječi, jer ono prikazuje i ispoljava pravu prirodu i bit svake religije, a to su: sustavno osiromašenje, skrušenost i apsolutna podložnost čovječanstva bogu. A upravo to je najviši princip ne samo svake religije već i svake metafizike, bila ona teistička ili panteistička. Budući da je bog sve, realni svijet i čovjek nisu ništa. Budući da je bog istina, pravda i vječni život, čovjek je laž, nepravda i smrt. Budući da je bog gospodar, čovjek je rob. Nesposoban da sam nađe put do pravde i istine, čovjek treba da ih primi kao objavu odozgo preko poslanika i izabranika milosti božje. Međutim, objava ujedno povlači za sobom postojanje objavitelja, proroka i svećenika, a ovi, jednom priznati kao zastupnici božanstva na zemlji, kao učitelji i uvoditelji čovječanstva u vječni život, dobivaju time zadatak da čovječanstvom ujedno i upravljaju, da njime vladaju i da mu ovdje, dolje na zemlji, zapovijedaju. Svi ljudi dužni su im zauzvrat vjeru i apsolutnu poslušnost; kao sluge božje, oni istodobno treba da budu sluge crkve, a i države, ukoliko je to za crkvu probitačno. To je upravo ono što je od svih religija koje postoje ili koje su postojale jedino kršćanstvo savršeno razumjelo i što je – među svim kršćanskim sektama – jedino rimokatolicizam proglasilo i ostvarilo s neumoljivom dosljednošću. Upravo zbog toga je kršćanstvo apsolutna religija, najviša religija, i zato je apostolska i rimska crkva jedina dosljedna, legitimna i božanska.

Dopustite, dakle, da kažemo svim polufilozofima, svim samozvanim religioznim misliocima: *postojanje boga pretpostavlja odustajanje od ljudskog razuma i pravednosti; ono je negacija ljudske slobode i nužno dovodi do ropstva ne samo u teoriji nego i u praksi.*

Dakle, osim ako ne želimo ropstvo, mi niti možemo a niti smo dužni da damo i najmanju koncesiju teologiji. Naime, tko u toj mističnoj i strogo dosljednoj abecedi počne s A, morat će

neizbježno doći i do Ž, odnosno tko želi da se klanja bogu, morat će se odreći i svoje slobode i svog ljudskog dostojanstva:

Bog postoji, dakle čovjek je rob.

Čovjek je razuman, pravedan i slobodan, dakle bog ne postoji.

Sumnjamo da itko može opovrći gornja dva suda. Pa onda izvolite izabrati.

Uostalom, povijest nam pokazuje da su svećenici svih religija bili saveznici tiranije – nešto u manjoj mjeri bili su to svećenici onih religija čije su crkve bile proganjane. Međutim, zar nisu i ovi potonji, boreći se i proklinjući vlast koja ih ugnjetava, u isto vrijeme pozivali svoje vlastite vjernike na poslušnost i nisu li time uvijek utirali put jednoj novoj tiraniji? Intelektualnom ropstvu, ma koje ono prirode bilo, slijedit će kao prirodna posljedica političko i društveno ropstvo. Kršćanstvo u svim svojim raznim oblicima, a s njime i doktrinama i deistička metafizika koja je iz njega proizašla i koja, u krajnjoj liniji, i nije drugo doli zakrinkana teologija, predstavljaju danas, bez sumnje, najveću zapreku u borbi za oslobođenje društva. Evo dokaza: sve vlade, svi evropski državnici, koji vjerojatno nisu ni metafizičari, ni teolozi, ni deisti i koji, u dubini duše, ne vjeruju ni u boga ni u vraga, strastveno i žestoko brane metafiziku isto tako kao i religiju, i to bilo koju, samo ako ona poziva – kao što to, uostalom, sve religije čine – na strpljivost, odricanje i pokornost.

Ta žestina kojom državnici brane religiju pokazuje koliko je za nas važno da se protiv nje borimo i da je suzbijamo.

Je li, gospodo, potrebno da vas podsjećam do koje mjere religiozni utjecaji izopačuju i kvare narod? Ti utjecaji ubijaju u narodu razum, to najvažnije oružje u borbi za oslobođenje čovjeka, čine od ljudi slaboumnike, što je, opet, glavni oslonac svakom ropstvu, ispunjujući njihov duh božanskim apsurdima. Religiozni utjecaji ubijaju u ljudima volju za rad, a upravo rad predstavlja ponos i spas čovječanstva: radom čovjek postaje stvaralac, radom oblikuje svoj svijet, njime stvara osnove i uvjete svoje ljudske egzistencije i njime istodobno osvaja svoju slobodu i čovječnost. Religija ubija u ljudima tu stvaralačku moć, izazivajući u njima prezir prema zemaljskom životu, sve zbog nade u nebesko blaženstvo, predočujući rad kao neko prokletstvo ili kao zasluženu kaznu, a nerad i dokolicu kao božansku povlasticu. Religija ubija u ljudima osjećaj za pravdu, tu pouzdanu čuvaricu bratstva i vrhovni uvjet mira, dopuštajući da se ravnoteža uvijek pomiče u prilog najjačih, onih što su povlašteni po providnosti, milosti i blagoslovu božjem. Napokon, religija u ljudima ubija čovječnost, nadomješćajući je u njihovim srcima božanskom neumoljivošću.

Svaka je religija utemeljena na krvi, jer one sve, kao što je poznato, u znatnoj mjeri počivaju na ideji žrtve, što znači na vječnom prinošenju čovječanstva žrtveniku neugasive božanske osvete. U toj krvavoj misteriji, žrtva je uvijek čovjek, a svećenik, također čovjek, ali čovjek povlašten milošću, božjom, božanski je krvnik. To nam objašnjava zašto svećenici svih religija, pa i oni najbolji, najčovječniji i najblaži, imaju gotovo uvijek u dnu svoje duše i u svom srcu, ili bar u svom razumu i mašti – a poznato je koliki je utjecaj razuma i mašte na srce – nešto okrutnoga i krvolačnoga. Napokon, zašto su se, u vrijeme kad se posvuda raspravljalo o ukidanju smrtne kazne, svi svećenici, i rimokatolički i pravoslavni, kako ruski tako i grčki, i protestantski – jednoglasno izjasnili za njeno održanje?

Kršćanska je religija više nego ijedna druga utemeljena na krvi i povijesno krštena u krvi. Tko bi izbrojao sve one milijune žrtava što ih je ta religija, religija ljubavi i milosti, prinijela u ime izvršenja okrutne kazne svoga boga. Sjetimo se samo svih onih vrsta mučenja što ih je ona

pronalezila i primjenjivala. Je li ona u naše vrijeme postala blaža i humanija? Ne, nije, samo što je, pokolebana ravnodušnošću i sumnjičavošću naroda, postala nemoćna, ili bolje rečeno mnogo manje moćna, no, na žalost, njena moć da čini zlo prisutna je još i danas. I pogledajte što se događa u zemljama u kojima je religija, probuđena strašću reacionara, prividno oživjela: zar joj nisu uvijek prve riječi kazna i krv, zatim odricanje od upotrebe ljudskog razuma i konačan zaključak ropstvo? Dok god kršćanstvo i kršćanski svećenici, i uopće, dok god ijedna božanska religija bude izvršavala i najmanji utjecaj na narodne mase, neće na zemlji pobijediti razum, sloboda, čovječnost i pravda; jer dok god narodne mase ostanu utonule u religiozno praznovjerje, one će uvijek služiti kao oruđe svim despotizmima združenim u borbi protiv oslobođenja čovječanstva.

Stoga nam je veoma stalo da oslobodimo mase vjerskog praznovjerja, i to ne samo zbog ljubavi prema njima nego i zbog ljubavi prema nama samima kako bismo spasili našu slobodu i sigurnost. No, taj cilj možemo postići samo uz pomoć *racionalne znanosti* i *propagande socijalizma*.

Pod *racionalnom znanošću* podrazumijevamo znanost koja se, oslobođena svih metafizičkih i religijskih utvara, razlikuje od čisto eksperimentalnih i kritičkih znanosti ponajprije po tome što se ona u svojim istraživanjima ne ograničuje samo na ovaj ili onaj određeni predmet već nastoji da obuhvati čitav univerzum, i to, naravno, onaj poznati, jer s nepoznatim ona nema što raditi; nadalje, razlikuje se i po tome što se ona ne služi, poput spomenutih znanosti, isključivo i samo analitičkom metodom, već si dopušta da pribjegne i sintezi, koristeći se često analogijom i dedukcijom, ali vodeći uvijek računa o tome da ovim sintezama pripiše samo vrijednost hipoteze sve dotle dok ih najstroža eksperimentalna analiza ili kritika posve ne potvrdi.

Hipoteze racionalnih znanosti razlikuju se od hipoteza metafizike. Naime, metafizika izvodi svoje hipoteze kao logične posljedice jednog apsolutnog sustava i zahtijeva da one budu pod svaku cijenu prihvaćene, dok, naprotiv, hipoteze racionalne znanosti, a one nisu proizišle iz nekog transcendentnog sustava, već iz jedne sinteze koja je zapravo sažetak ili opći izraz za mnoštvo činjenica dokazanih eksperimentom, ne mogu nikada imati takav karakter prisile ili obveze, budući da se te hipoteze uvijek izlažu na takav način da mogu onog časa biti opozvane čim ih novo iskustvo, novi pokusi opovrgnu.

Racionalna filozofija ili univerzalna znanost ne postupa ni aristokratski ni autoritarno kao blagopokojna dama – metafizika. Budući da je uvijek organizirana odozgo prema dolje, putem dedukcije i sinteze, metafizika je tvrdila da priznaje samostalnost i slobodu i pojedinačnim znanostima no, zapravo, ona ih je strahovito ometala, što je išlo tako daleko da im je nametala zakone, pa čak i činjenice koje je često bilo nemoguće naći u prirodi, sprečavajući ih pri tom da se upuste u ona eksperimentiranja čiji bi rezultati mogli uništiti sve njezine spekulacije. – Metafizika je, kao što se vidi, postupala po istoj metodi kao i centralističke države.

Racionalna filozofija je, naprotiv, potpuno demokratska znanost. Ona je slobodno organizirana odozdo prema gore i kao jedini temelj svog učenja uzima iskustvo. *Ona ne može prihvatiti ništa što stvarno nije analizirano i potvrđeno iskustvom ili najstrožom kritikom*. Prema tome bog, vječnost, apsolut, svi ti predmeti tako dragi metafizici, potpuno su izbačeni iz njena okrilja. Ona ih ravnodušno otklanja od sebe, promatrajući ih jednako kao i tolike druge varke i utvare. No kako varke i utvare igraju bitnu ulogu u razvoju ljudskog duha, jer čovjek obično ne dolazi do spoznaje jednostavne istine izravno nego tek pošto je prethodno iscrpio sve moguće predodžbe što ih je stvorio u svojoj mašti, a kako je razvoj ljudskog duha realni predmet znanosti, prirodna filozofija dodjeljuje im u tom razvoju njihovo pravo mjesto, promatrajući samo s gledišta povijesti. Istodobno nam nastoji pokazati fiziološke i povijesne uzroke koji objašnjavaju nastanak, razvoj i odumiranje religioznih i metafizičkih ideja kao i njihovu relativnu i prolaznu nužnost u

evoluciji ljudskog duha. Na taj način prirodna filozofija vraća tim idejama ono mjesto u povijesti koje im pripada, odbacujući ih zatim zasnagda.

Predmet racionalne filozofije je stvarni i poznati svijet. U očima racionalnog filozofa u svijetu postoji samo jedan bitak i samo jedna znanost. Prema tome, on teži da dovede u sklad sve pojedinačne znanosti da bi ih obuhvatio u jednom jedinom sustavu. To usklađivanje i povezivanje svih pozitivnih znanosti u jedno jedino ljudsko znanje sadržaj je *pozitivne filozofije* ili univerzalne znanosti. Tu filozofiju, koja je nasljednica a istodobno apsolutna negacija religije i metafizike i koju su već dugo nagovještavali i pripremali najuzvišeniji duhovi, prvi put je prikazao kao jedan cjelovit sustav veliki francuski mislilac Auguste Comte. Njegova je učena i smiona ruka dala pozitivnoj filozofiji njen prvi nacrt.

Koordinacija koju uspostavlja pozitivna filozofija nikako nije samo jednostavna jukstapozicija, već je to jedna vrsta organske povezanosti u kojoj se polazi od najapstraktnije znanosti, one koja kao predmet ima red najjednostavnijih činjenica – a to je matematika – a zatim se postupno uzdiže do relativno konkretnijih znanosti, onih što kao predmet imaju sve složenije činjenice. Tako se od čiste matematike dolazi do mehanike, astronomije, zatim do fizike, kemije, geologije i biologije (pod kojom podrazumijevamo usporednu klasifikaciju i anatomiju i fiziologiju, najprije biljnog a zatim životinjskog carstva) da bi se završilo sociologijom koja obuhvaća svu ljudsku povijest kao razvoj kolektivne i individualne ljudske egzistencije u političkom, ekonomskom, socijalnom, religioznom, umjetničkom i znanstvenom životu. Među tim znanostima što uzastopno slijede jedna drugu, počam od matematike pa do sociologije, nema nikakva prekida. Postoji samo jedan bitak, jedno znanje i, u suštini, uvijek ista metoda, koja, međutim, postaje nužno to složenije, što i činjenice koje se pred njom postavljaju bivaju složenije; svaka slijedeća znanost oslanja se čvrsto i potpuno na prethodnu, i u onoj mjeri u kojoj nam postojeće stanje naših stvarnih spoznaja to dopušta, nastojimo je prikazati kao nužnu razvojnu posljedicu prethodne.

Zanimljivo je uočiti da je redosljed znanosti što ga je ustanovio Auguste Comte gotovo isti onaj u Enciklopediji Hegela, tog najvećeg metafizičara svih vremena, koji je imao sreću i čast da razvoj spekulativne filozofije dovede do njena vrhunca, no od tog časa, ona će pritisnuta vlastitom dijalektikom, nužno krenuti putem samouništenja. Međutim, velika je razlika između Augustea Comtea i Hegela. Dok je Hegel, budući da je bio istinski metafizičar, spiritualizirao materiju i prirodu, izvodeći ih iz logike, što znači iz duha – Auguste Comte je, sasvim suprotno tome, materijalizirao duh, temeljeći ga isključivo na materiji. Upravo je u tome njegova veličina.

Tako, npr., psihologija, ta neobično važna znanost, koja je tvorila samu osnovu metafizike i koju je spekulativna filozofija smatrala gotovo apsolutnim i samoniklim svijetom, neovisnim o bilo kakvom materijalnom utjecaju, nema u sustavu Augustea Comtea nikakve druge osnove osim fiziologije i samo je jedan od načina njezina ispoljavanja. Stoga sve ono što zovemo inteligencijom, maštom, pamćenjem, osjećajem, osjetom i voljom ne predstavlja u našim očima danas ništa drugo doli različite sposobnosti, funkcije ili aktivnosti čovječjeg tijela.

Promatrani s tog gledišta, čovječji svijet, njegov razvoj i njegova povijest – a sve to smo do sada bili smatrali manifestacijom jedne teološke, metafizičke i pravno-političke ideje – čije proučavanje danas moramo ponovno započeti, uzimajući kao polaznu točku čitavu prirodu a kao nit vodilju fiziologiju čovjeka, javit će nam se u sasvim novom svjetlu, prirodnijem, širem, čovječnijem i plodnijem po poukama za budućnost.

Stoga se već predosjeća dolazak jedne nove znanosti: *sociologije* – znanosti koja govori o općim zakonima što upravljaju čitavim razvojem ljudskog društva. Ta će znanost biti krajnji cilj i kruna pozitivne filozofije. Povijest i statistika nam dokazuju da društveno ustrojstvo, kao i svako drugo

prirodno ustrojstvo, podliježe u svojoj evoluciji i preobrazbi općim zakonima, i čini se da su ti zakoni jednako tako nužni kao i zakoni u fizičkom svijetu. Pronaći i utvrditi te zakone iz niza prošlih događaja i iz mase sadašnjih činjenica, to bi morao biti predmet te znanosti. Ona već sada pobuđuje u nama golemi duhovni interes, a za budućnost nam obećava veliku praktičnu korisnost; naime, kao što nam jedino poznavanje prirodnih zakona omogućuje da ovladamo prirodom i da je mijenjamo u skladu s našim rastućim potrebama, isto tako ćemo jedino vodeći računa o prirodnim i trajnim zakonima koji upravljaju društvenom sredinom moći ostvariti svoju slobodu i blagostanje u toj društvenoj sredini. I od časa kad smo shvatili da uopće nema ponora između duha i prirode, ponora koji je u mašti teologa i metafizičara razdvajao duh od prirode, dužni smo promatrati ljudsko društvo kao ustrojstvo svakako mnogo složenije nego ostala ustrojstva, ali isto tako prirodno, podložno istim tim zakonima a povrh toga i onima koji su isključivo njemu svojstveni. Kad jednom ovo prihvatimo, onda postaje jasno da poznavanje i striktno promatranje tih zakona postaje neizbježno kako bi društvene promjene što ćemo ih poduzeti bile sposobne za život.

No međutim znamo da je *sociologija* tek nedavno rođena znanost koja još traži svoja osnovna načela. Pa ako o toj znanosti, najtežoj od svih ostalih, izričemo sud po primjeru na druge, morat ćemo priznati da će joj biti potrebno još mnogo stoljeća, a najmanje jedno, da se potpuno oblikuje i da postane ozbiljna znanost, možda malo i samodopadna ali potpuna. Što nam je, dakle, činiti? Treba li da ispačeno čovječanstvo, da bi se oslobodilo svih nevolja što ga tište, čeka još jedno ili više stoljeća, kad mu pozitivna i definitivno oblikovana sociologija bude mogla objaviti da je sad napokon u stanju da mu dade upute i poduke kako da izvrši promjenu svoga položaja na racionalnoj osnovi?

Ne, tisuću puta ne! Ponajprije, da bi se čekalo još nekoliko stoljeća, trebalo bi imati strpljenja... podliježući jednoj staroj navici, htjeli smo već reći da bi trebalo imati strpljenja poput Nijemaca, no prekinula nas je misao da su u ispunjavanju te vrline drugi narodi danas već pretekli Nijemce. A zatim, pretpostavljajući da bismo čak imali mogućnost i strpljenje da čekamo, kakvo bi to bilo društvo koje bi nam predstavljalo samo oživotvorenje ili primjenu jedne znanosti u praksi pa makar ta znanost bila najsavršenija i najkompletnija na svijetu? Bilo bi to bijedno društvo. Zamislite svijet koji bi sadržavao samo ono što je ljudski duh do sada opazio, ustanovio i shvatio – ne bi li to bila samo bijedna kućerina u usporedbi s postojećim svijetom?

Puni smo poštovanja prema znanosti i smatramo je najdragocjenijom riznicom i najvećim ponosom čovječanstva. Njome se čovjek razlikuje od životinje – tog svog današnjeg mlađeg brata, a u prošlosti pretka. Zahvaljujući znanosti postao je sposoban za slobodu. Ipak je nužno da spoznamo i granice znanosti i da se podsjetimo kako ona nije totalitet, već da je samo jedan njegov dio, a da je totalitet život: univerzalni život svjetova, ili, da se ne izgubimo u nepoznatom i neodređenom, to je život našeg Sunčeva sustava ili pak samo naše zemaljske kugle; napokon – da se još više ograničimo: to je čovječji svijet, tj. kretanje, razvitak i život ljudskog društva na Zemlji. Sve je to neizmjereno opsežnije, veće, dublje i bogatije od znanosti i ona to bogatstvo nikad neće moći iscrpiti.

Život, shvaćen u univerzalnom smislu, nije primjena neke ljudske ili božanske teorije, već je to, najradije bismo rekli, stvaranje, kad se ne bismo bojali da će ta riječ izazvati nesporazum; ako narode, smatrajući ih stvaraocima svoje vlastite povijesti, usporedimo s umjetnicima, mogli bismo se zapitati jesu li najveći pjesnici ikada očekivali da im znanost otkrije zakone pjesničkog stvaralaštva po kojima bi oni onda stvarali svoja remek-djela? Zar Eshil i Sofoklo nisu svoje veličanstvene tragedije stvorili daleko prije no što je Aristotel napisao prvu estetiku upravo na

osnovi tih djela? Je li se Shakespeare ikada dao inspirirati nekom teorijom i nije li Beethoven svojim simfonijama proširio osnove kontrapunkta? I što bi uopće predstavljalo neko umjetničko djelo koje bi bilo stvoreno prema propisima makar i najljepše estetike na svijetu? Zaista moramo reći, bilo bi to bijedno. A narodi koji stvaraju svoju povijest vjerojatno nisu ni siromašniji instinktom, niti su nesposobniji stvaraoci, niti su ovisniji o gospođi znanstvenicima nego što su to umjetnici.

Ako se ustručavamo da upotrijebimo riječ stvaranje, činimo to zato što se bojimo da joj se ne pripiše jedno značenje koje nikako ne možemo dopustiti. Naime, pojam stvaranja kao da podrazumijeva i pojam stvaraoca, a mi ne priznajemo postojanje nekog posebnog stvaraoca koji bi stvorio bilo čovječji, bilo fizički svijet, jer su oba ova svijeta u našim očima samo jedna jedina cjelina. Pa i kad govorimo o narodima kao stvaraocima svoje povijesti, svjesni smo da upotrebljavamo metaforički izraz i neprikladnu usporedbu. Svaki je narod jedno kolektivno biće koje, nesumnjivo, posjeduje vlastite fiziološko-psihološke kao i političko-socijalne osobine po kojima se razlikuje od ostalih naroda i koje mu daju svojevrsnu individualnost; ali to nikada nije jedan individuum, neko jedinstveno i nedjeljivo biće u pravom smislu te riječi. Koliko god bila razvijena narodna kolektivna svijest i koliko god se može dogoditi da se u trenutku neke velike nacionalne krize takozvana narodna volja strastveno usredotoči prema jednom jedinom cilju, nikad ta volja neće postići ni približnu jačinu kao u stvarnog pojedinačnog čovjeka. Ukratko, nijedan narod, koliko god se osjećao jedinstvenim, nikada neće izreći riječi: hoću! On će uvijek reći: hoćemo. Samo pojedinačni individuum ima običaj govoriti: hoću. I ako čujete da netko u ime cijeloga naroda kaže: »hoće«, budite uvjereni da se iza toga skriva neki uzurpator u vidu čovjeka ili stranke.

Pod riječju stvaranje, ovdje, dakle, ne podrazumijevamo ni teološko ili metafizičko, ni umjetničko, ni znanstveno, ni industrijsko, ni bilo koje stvaranje iza kojeg se nalazi neki individualni stvaralac. Pod tom riječju naprosto podrazumijevamo neizmjereno složeni rezultat djelovanja bezbrojnog mnoštva vrlo različitih velikih ili malih uzroka, od kojih su nam neki poznati, no njihov daleko veći dio nam je još uvijek nepoznat, uzroka što su se u danom času kombinirali, svakako ne bez razloga, ali bez unaprijed određenog plana i bez namjere, i time proizveli neko djelo.

Ali, reći će netko, zar onda povijest i sudbina ljudskog društva ne predstavljaju samo kaos i nisu li oni samo igra slučaja? Upravo suprotno. Samo ako povijest promatramo oslobođenu svake božanske i čovječje samovolje, naglašujemo: samo tada, ona nam se ukazuje u svoj impozantnoj i ujedno racionalnoj veličini svog nužnog razvoja, kao i organska i fizička priroda, koje je ona neposredni nastavak. Iako organsku i fizičku prirodu karakterizira neiscrpno bogatstvo i različitost stvarnih bića od kojih se ona sastoji, ona ni u kom slučaju nije kaos, već, naprotiv, veličanstveno organizirani svijet gdje se svaki dio, rekli bismo, nužno i logično povezuje s ostalim dijelovima. No, nije li u tim zbivanjima, pitat će se, bilo nekog koordinatora? Nikako, jer neki koordinator, pa bio on i bog, mogao bi svojom osobnom samovoljom samo poremetiti prirodni poredak i logični razvoj stvari. Vidjeli smo, uostalom, da je glavno svojstvo božanstva svake religije da se uvijek postavlja iznad svake logike, odnosno da proturječi svakoj logici, te da ima uvijek samo jednu vlastitu logiku: logiku prirodne nemogućnosti, dakle logiku apsurdna. Jer što je logika ako ne prirodni tok ili razvoj stvari, ili prirodni proces u kojem mnogo određenih uzroka dovode do nekog rezultata. Prema tome možemo izreći slijedeći aksiom, tako jednostavan a ujedno i tako presudan: *Sve što je prirodno, logično je, a sve što je logično, ostvaruje se ili će se ostvariti u realnom svijetu: u prirodi u užem smislu i u njenu kasnijem razvojnom toku – u prirodnoj povijesti ljudskog društva.*

Pitanje je, dakle, u tome da se utvrdi što je logično u prirodi i u povijesti. Naime, želimo li doći do savršene i nepogrešive spoznaje o tome, morali bismo poznavati sve uzroke, utjecaje, akcije i reakcije koje određuju prirodu svakog predmeta i svake pojave bez iznimke, pa makar se radilo i o najudaljenijoj i najneznatnijoj stvari. A koja je to filozofija i koja znanost što bi mogla sebi zamišljati da će ikada sve to obuhvatiti i iscrpno analizirati? Onaj koji pretendira na to, morao bi zaista biti siromašan duhom i nesvjestan neizmjernog bogatstva stvarnog svijeta.

Treba li zato sumnjati u znanost? Treba li je odbaciti zato što nam daje samo ono što nam je u stanju dati? Bila bi to još zlokobnija glupost od one prve. Ako napustite znanost izgubit ćete svjetlost znanja, te ćete se neminovno vratiti u stanje naših predaka gorila. Grdne bi vas muke stajalo da u slijedećih nekoliko tisuća godina morate prijeći sav onaj put koje je čovječanstvo prešlo kroz maglovito svjetlucanje religije i metafizike da biste ponovno stigli do, nesavršenog, doduše, ali barem veoma pouzdanog svjetla onog znanja koje danas posjedujemo.

Najveća i najpresudnija pobjeda što je je znanost danas postigla je u tome što je, kako smo već primijetili, uključila psihologiju u biologiju, te što je utvrdila da sva intelektualna i moralna svojstva po kojima se čovjek razlikuje od svih ostalih životinjskih vrsta, kao što su misao, taj akt čovječje inteligencije i manifestacije njegove promišljene volje imaju jedino porijeklo u svakako savršenijem, no ipak posve materijalnom organizmu čovjeka, te da pri njihovu nastajanju nije bilo ni trunke bilo kakvog duhovnog ili bilo kakvog izvanmaterijalnog utjecaja. Jednom riječju, oni su rezultati kombiniranja različitih čisto fizioloških funkcija mozga.

U otkriće od goleme je važnosti ne samo za život nego i za znanost. Zahvaljujući njemu napokon postaje moguća cjelokupna društvena znanost, dakle antropologija, psihologija logika, etika, socijalna ekonomija, politika, estetika, povijest pa čak i teologija i metafizika, jednom riječju cjelokupna sociologija. Između čovječjeg i prirodnog svijeta nema više nepremostive razlike. No ona postoji, kao što postoji i razlika između organskog i anorganskog svijeta. Organski svijet, iako predstavlja izravni nastavak neprekidnog razvoja anorganskog svijeta, ipak se od njega bitno razlikuje zbog nastupanja jednog novog aktivnog elementa, *organske materije*. Taj element nije proizveden intervencijom nekog izvansvjetskog uzroka već je određen nekim nama zasad nepoznatim kombinacijama same anorganske materije i predstavlja najviši rezultat razvoja anorganskog svijeta. Na sličan se način i ljudski svijet, iako je neposredni nastavak organskog svijeta, od njega bitno razlikuje jednim novim elementom, *mišlju*. Taj je element stvoren posve fiziološkom djelatnošću mozga, a istodobno, sa svoje strane, usred materijalnog svijeta, u organskim i anorganskim uvjetima u kojima se nalazi, stvara sve ono što zovemo intelektualnim i moralnim, te političkim i društvenim razvitkom čovjeka, dakle, kratko rečeno, povijest čovječanstva.

Za ljude koji misle doista logički i inteligencija kojih je dosegla postojeću razinu znanosti, to jedinstvo svijeta ili bitka već je prihvaćena i dokazana činjenica. No koliko god ta činjenica bila jednostavna i očita, tako da nam danas sve što joj se protivi izgleda apsurdnim, nemoguće je ne zamijetiti da je ona u flagrantnom protivrječju s univerzalnom sviješću čovječanstva koja se je, ako apstrahiramo od različitih formi u kojima se očitovala u povijesti, uvijek jednodušno izjašnjavala za postojanje dvaju različitih svjetova: jednog duhovnog i jednog materijalnog, odnosno jednog božanskog i jednog stvarnog svijeta. Nakon primitivne vjere fetišista, koji u svijetu što ih okružuje obožavaju djelovanje neke natprirodne sile, uvijek utjelovljene u kakvu materijalnom predmetu, svi su narodi vjerovali, i svi još i danas vjeruju, u postojanje nekog božanstva.

Prema mišljenju mnogih, ta impozantna jednodušnost vrijedi više od svih dokaza znanosti: a ukoliko joj protivrječi logika malobrojnih dosljednih ali izoliranih mislilaca, tim gore, kažu, za tu logiku jer, po njima, jednodušna suglasnost i sveopća prihvaćenost neke ideje bili su uvijek

smatrani najpobjedonosnijim dokazom njene istinitosti, i to, misle oni, s punim pravom, jer, kažu, osjećaj svih ljudi svih vremena ne može se varati; pa, po njima, korijen tog osjećaja mora da se nalazi u jednoj nužnosti duboko usađenoj u samu prirodu cjelokupnog čovječanstva. Prema tome, zaključuju, ako je istina da, u skladu s tom nužnošću, čovjek ima apsolutnu potrebu da vjeruje u postojanje boga, tad onaj koji u njega ne vjeruje, bez obzira na logiku koja ga je navela na taj skepticizam, mora biti abnormalna iznimka, čudovište.

Eto to je omiljena argumentacija mnogih današnjih teologa i metafizičara, čak i samog slavnog Mazzinija koji ne može biti bez svog dragog boga koji mu je potreban da bi mogao osnovati svoju asketsku republiku i da bi postigao da tu republiku prihvate narodne mase slobodu i blagostanje kojih on sustavno žrtvuje veličini jedne idealne države.

Tako bi, dakle, starodrevnost i univerzalnost vjerovanja u boga bili, protivno svakoj znanosti i logici, nepobitni dokazi postojanja boga. No, može li se to zbilja smatrati dokazom? Sve do Kopernika i Galileja svi su, osim možda pitagorovaca, vjerovali da se Sunce okreće oko Zemlje: je li to vjerovanje bilo dokazom istinitosti dotične pretpostavke? Od početaka povijesnog društva sve do današnjih dana uvijek je i posvuda postojala eksploatacija prisilnog rada radnih masa, robovskih ili plaćenih, od neke nasilničke manjine. Slijedi li iz toga da parazitska eksploatacija tuđega rada nije nepravda, pljačka ili krađa? Ta dva primjera dokazuju da argumentacija naših modernih deista ništa ne vrijedi.

Zapravo ništa nije ni tako univerzalno, ni tako starodrevno kao što je apsurd, dok je istina, budući da je uvijek bila rezultat i proizvod, a nikad početak povijesti, relativno daleko mlađa. Naime, čovjek je po svom porijeklu rođak, ako već ne i direktni potomak gorile, i morao je proći kroz duboku tamu životinjskog instinkta prije no što je stigao do svjetlosti duha, što veoma prirodno objašnjava sva njegova prošla lutanja i djelimično nas tješi zbog njegovih sadašnjih zabluda. Cjelokupna povijest čovjeka nije, dakle, ništa drugo nego njegovo postupno udaljivanje od čiste animalnosti do stvaranja njegove čovječnosti. Iz toga slijedi da starodrevnost neke ideje ne samo da ni izdaleka ništa ne dokazuje njoj u prilog već nam, naprotiv, to mora biti razlogom da nam se ona učini sumnjivom. A što se tiče univerzalnosti neke zablude, ona dokazuje samo jedno: istovetnost ljudske prirode kroz sva vremena i u svim podnebljima. No ipak, iako su svi narodi u svim vremenima vjerovali i vjeruju u boga, ne smijemo dopustiti da nas ta, bez sumnje neprijeporna, činjenica impresionira u toj mjeri da u našem duhu nadvlada logiku i znanost, nego moramo iz nje jednostavno zaključiti da je ideja božanstva – proizišla nesumnjivo iz nas samih – nužna zabluda u razvitku čovječanstva i moramo se zapitati kako i zašto je rođena i zašto je za golemu većinu pripadnika ljudske vrste još i danas nužna?

Dok god ne budemo znali objasniti kako je nastala ideja o jednom natprirodnom ili božanskom svijetu – a ona je nužno morala nastati u prirodnom razvoju ljudskog duha i ljudskog društva kroz povijest – iako ćemo biti znanstveno uvjereni u apsurdnost te ideje, nikad je nećemo moći uništiti u svijesti ljudi. Naime, bez tog znanja nećemo je nikad moći suzbiti u samoj dubini ljudskog bića, dakle, ondje gdje je ona ukorijenjena, nego ćemo se, osuđeni na besplodnu i beskrajnu borbu, morati zadovoljiti time da je pobijamo samo na površini, u njenih tisuću manifestacija, apsurdnost koje će se, tek što bude zatučena udarcima zdravog razuma, odmah ponovno roditi u nekoj novoj i nimalo manje besmislenoj formi. Naime, dok god korijen vjerovanja u boga ostane netaknut, on će i dalje stvarati nove izdanke. Zbog toga se u nekim sredinama našeg civiliziranog društva spiritizam danas pokušava ugnijezditi na ruševinama kršćanstva.

Osim toga, neophodno je da do navedene spoznaje dođemo sami. Naime, uzaludno ćemo se nazivati ateistima jer, dok god ne budemo shvatili povijesnu i prirodnu genezu ideje boga u ljud-

skom društvu, uvijek ćemo dopustiti da nas više ili manje nadjača vika te univerzalne svijesti kojoj nismo uhvatili korijen, tj. prirodni uzrok, pa ćemo, s obzirom na prirodnu slabost pojedinca u odnosu prema društvenoj sredini koja ga okružuje, uvijek biti pred rizikom da prije ili kasnije padnemo u ropstvo religiozne apsurdnosti. Primjeri takvih žalosnih preobraćenja česti su u današnjem društvu.

Danas smo zato, gospodo, uvjereni više nego ikada u hitnu potrebu da se potpuno riješi slijedeće pitanje:

Budući da čovjek i priroda tvore jedinstvo i budući da je čovjek materijalni proizvod neograničenog niza isključivo materijalnih uzroka, kako to da se je mogla roditi dvojnost sadržana u pretpostavci o postojanju dvaju oprečnih svjetova, od kojih je jedan duhovni, a drugi materijalni, odnosno, jedan božanski, a drugi prirodni, te kako se ta dvojnost mogla usaditi i tako duboko ukorijeniti u ljudska svijest?

Toliko smo uvjereni da o rješenju tog važnog pitanja ovisi definitivno i potpuno naše oslobođenje od okova bilo koje religije, da vas molimo za dopuštenje da vam o tom izložimo svoje ideje.

Možda će mnogima izgledati čudno da u jednom političkom i socijalističkom spisu raspravljamo o pitanjima metafizike i teologije. No naše je najdublje uvjerenje da se ta pitanja više ne daju odvojiti od pitanja socijalizma i politike. Reakcionarni svijet, vođen nekom nezadrživom logikom, postaje sve religiozniji. Taj svijet podržava papu u Rimu, proganja prirodne znanosti u Rusiji, unosi u sve zemlje svoje vojne, civilne, političke i društvene nepravde, a sve to pod zaštitom dragoga boga kojeg zauzvrat snažno štiti u crkvama i školama uz pomoć jedne hipokritski religiozne, servilne, sluganske i nezgrapno doktrinarne nauke i svih ostalih sredstava kojima država raspolaže. Kraljevstvo božje na nebu koje se očituje kroz otvoreno ili zakamuflirano kraljevstvo biča te nezostavnom eksploatacijom rada porobljenih masa na zemlji – to je danas religiozni, socijalni, politički i apsolutno logički ideal reakcionarnih snaga u Evropi. Nasuprot tome i obratno proporcionalno navedenome, revolucija mora biti ateistička. Jer, povijesno iskustvo i logika istodobno su dokazali kako je dovoljno da postoji jedan jedini gospodar na nebu, da bi ih se stvorilo tisuće na zemlji.

Nadalje, nije li socijalizam već po svom cilju, a to je ostvarenje blagostanja i svih ljudskih težnji na zemlji, i to bez ikakve nebeske kompenzacije, ispunjenje i prema tome negacija svake religije koja, čim njena obećanja budu zadovoljena na zemlji, neće imati više nikakva razloga opstanka.

Pri izlaganju naših ideja o porijeklu religije nastojat ćemo biti što kraći i što manje apstraktni.

Bez namjere da produljujemo filozofske spekulacije o prirodi bitka, vjerujemo da možemo postaviti kao aksiom slijedeću tvrdnju: *Sve što jest, dakle dijelovi bitka koji tvore neograničenu cjelinu univerzuma, sve stvari koje postoje na svijetu – bez obzira na njihovu prirodu, kako s kvalitativnog, tako i kvantitativnog gledišta – velike, srednje ili beskrajno male, bliske ili neizmjerljivo daleke, vrše, bez svoje želje i bez moći da uopće na to i misle, jedne na druge i svaka od njih na sve ostale, bilo neposredno bilo posredno, neprekidnu akciju i reakciju koje, kombinirajući se u jedan jedinstveni pokret, tvore ono što zovemo univerzalnom uzajamnošću, univerzalnim životom i univerzalnim kazalitetom.* Zovite tu uzajamnost bogom ili apsolutom ako vam je drago, ime nam nije važno, pod uvjetom da ne dadete tom bogu drugi smisao osim onoga koji smo upravo odredili: univerzalna, prirodna i nužna kombinacija neograničenog broja pojedinačnih akcija i reakcija, no koja nije ni na koji način predodređena ni predviđena. Tu vječno pokretnu i aktivnu uzajamnost, taj univerzalni život možemo, doduše, racionalno pretpostaviti, no nikad ga ne možemo, čak niti našom maštom, istinski obuhvatiti a još manje spoznati. Spoznati, naime, možemo samo ono što

nam pokazuju naša osjetila, a ova nikad neće moći obuhvatiti više od jednog beskonačno malog dijela univerzuma. Naravno da mi tu uzajamnost ne prihvaćamo kao apsolutan i prvotan uzrok već, sasvim suprotno, kao *rezultantu*¹ koju neprestano producira i reproducira istodobna akcija svih pojedinačnih uzroka – upravo ta akcija sačinjava univerzalni kauzalitet. Pošto smo ga tako odredili, možemo sada reći, bez bojazni da dođe do ikakvog nesporazuma, da univerzalni život stvara svjetove. Upravo je on determinirao geološku, klimatološku i geografsku konfiguraciju naše Zemlje i, pošto je prekrrio njenu površinu svim krasotama organskog života, nastavlja i dalje stvarati; *stvara* čovjekov svijet: društvo sa cjelokupnim njegovim prošlim, sadašnjim i budućim razvitkom.

Iz svega je jasno da u tako shvaćenom stvaralaštvu ne može biti govora ni o unaprijed određenim idejama, ni o unaprijed propisanim ili stvorenim zakonima. U stvarnom svijetu najprije dolaze činjenice stvorene interakcijom bezbrojnih utjecaja i uvjeta, a zatim, zajedno s čovjekom koji misli, dolazi svijest o tim činjenicama i više ili manje detaljno, odnosno više ili manje savršeno, poznavanje *načina* kojim su te činjenice stvorene; i, kad god u nekom nizu činjenica opazimo da se isti način ili isti proces često, ili gotovo uvijek, ponavljaju, tad govorimo o *zakonu* prirode.

Pod riječju *priroda* ne podrazumijevamo neku mističnu, panteističnu ili supstancijalnu ideju, već jednostavno sumu bića, činjenica i stvarnih procesa koji ih proizvode. Bez sumnje, u tako definiranoj prirodi, zahvaljujući interakciji istih uvjeta i utjecaja, a možda i zahvaljujući tendencijama koje je jednom poprimio val vječnog stvaralaštva, tendencijama koje su, zbog čestog ponavljanja, postale konstantne, očigledno je da se u nekim određenim nizovima činjenica isti procesi uvijek reproduciraju i da je samo zbog te stalnosti, odnosno konstantnosti procesa u prirodi ljudski duh mogao ustanoviti i spoznati ono što zovemo mehaničkim, fizičkim, kemijskim i fiziološkim zakonima. Isto tako, jedino se s pomoću te stalnosti objašnjava kvazikonstantno ponavljanje istih rodova, vrsta i varijeteta, kako biljnih tako i životinjskih, u kojima se dosad razvijao organski život na Zemlji. Ta konstantnost i to ponavljanje nisu apsolutni. Oni uvijek ostavljaju široko polje onome što neprikladno zovemo anomalijama i iznimkama. To su veoma neopravdani nazivi jer činjenice na koje se oni odnose dokazuju samo to da opća pravila koja smo prihvatili kao prirodne zakone, i koja nisu drugo do apstrakcije što ih je naš duh izveo iz realnog razvitka stvari, nisu u stanju obuhvatiti, iscrpiti i objasniti sve bezgranično bogatstvo tog razvitka. Uostalom, kao što je to izvrsno pokazao Darwin, te tobožnje anomalije, koje se čestim međusobnim kombinacijama još više fiksiraju i time stvaraju tako reći nove uobičajene procese, nove načine vlastite reprodukcije i postojanja u prirodi, upravo te anomalije, dakle, jesu put kojim organski život rađa nove varijetete i vrste. Upravo je tim putem, putem takozvanih anomalija, organski život, počevši od jedne jednostavne jedva organizirane stanice koja je zatim prošla kroz sve transformacije najprije biljne, a zatim životinjske organizacije, napokon, od nje učinio čovjeka.

Hoće li čovjek uvijek biti posljednji i najpotpuniji organski proizvod na Zemlji? Tko bi se mogao zakleti i zajamčiti da za nekoliko desetaka ili stotina stoljeća neće iz najvišeg varijeteta ljudske vrste nastati jedna vrsta bića superiornih čovjeku, koja će prema čovjeku biti u onom istom odnosu kakav on danas ima prema gorili? U svakom slučaju naša taština može biti mirna. Procesi u prirodi veoma su spori i još ništa u sadašnjem stanju čovječanstva ne pokazuje vjerovatnost da bi iz nje mogla nastati neka viša vrsta. Uostalom, zar priroda ne nastavlja i dalje svoj posao vječnog stvaralaštva neposredno u povijesnom razvitku ljudskog društva? Nije priroda

¹ Tako je i svako ljudsko biće samo rezultanta svih uzroka koji su djelovali do njegova rođenja, kombiniranih sa svim uvjetima njegova kasnijeg razvoja.

kriva što smo mi u svom duhu odvojili svijet ljudskoga društva od onoga što zovemo isključivo prirodnim svijetom.

Razlog tog odvajanja leži u samom ustrojstvu našega duha koji bitno odvaja čovjeka od životinja svih drugih vrsta. No, moramo ipak priznati da čovjek nije jedina inteligentna životinja na Zemlji. Daleko od toga. Komparativna psihologija nam pokazuje da nema životinje koja bi bila lišena inteligencije i da, što se neka vrsta svojom organizacijom i nadasve razvitkom svog mozga više približava ljudskoj vrsti, to njena inteligencija postaje razvijenija i viša. No, samo u čovjeka je inteligencija dosegla tu razinu da se može nazvati sposobnošću mišljenja, tj. da može kombinirati predodžbe vanjskih i unutrašnjih predmeta koje nam daju naša osjetila, te da može razvrstavati te predodžbe po grupama, zatim ih uspoređivati i iznova kombinirati u nove cjeline i u nove grupe koje više nisu stvarna bića, predmeti naših osjetila, već pojmovi. Proces formiranja pojmova u nama vrši se s pomoću najosnovije primjene jedne naše sposobnosti koju nazivamo rasuđivanjem. Ista ta sposobnost rasuđivanja stvara kasnije od pojmova zadržanih u našoj memoriji kombinacije koje zovemo idejama, da bi zatim iz njih deducirala konzekvencije ili logički nužne aplikacije. Na žalost, dosta često susrećemo ljude koji još nisu u stanju potpuno koristiti te sposobnosti, tj. sposobnost mišljenja i sposobnost rasuđivanja, no nismo nikad vidjeli, pa čak ni čuli za nekog pripadnika niže vrste da ju je ikad ispoljio; osim ako nam se ne želi citirati primjer Bileamove magarice² ili nekih drugih životinja što ih našoj vjeri i našem strahopoštovanju preporučuje neka religija. Možemo stoga reći, bez bojazni da ćemo biti opovrgnuti, da od svih životinja na Zemlji jedino čovjek misli.

Jedino je čovjek obdaren tom moći apstrakcije koja je u njegovoj vrsti vježbom tijekom mnogih stoljeća jako osnažena i razvijena. Ta ga je moć uzdigla postupno iznad svih predmeta koji ga okružuju, iznad svega onoga što se naziva vanjskim svijetom i čak iznad njega samog kao pojedinca i omogućila mu da stvori i shvati ideju o totalitetu bića, univerzuma, beskraja ili apsoluta, ideju koja je posve apstraktna i moglo bi se reći bez ikakva sadržaja, no ipak svemoćna jer je ona uzrokom svih kasnijih čovjekovih dostignuća i jer ga jedino ona odvlači od tobožnjeg blaženstva i glupe nevinosti životinjskog raja da bi ga bacila u trijumfe, ali i u beskrajne patnje jednog bezgraničnog razvoja...

Zahvaljujući sposobnosti apstrahiranja čovjek može, uzdižući se nad neposredni dojam što ga svi vanjski predmeti neminovno vrše na svakog pojedinca, uspoređivati te predmete međusobno i promatrati njihove odnose. U tome je početak *analize i eksperimentalne znanosti*. Zahvaljujući toj istoj sposobnosti on se razdvaja i, separirajući se tako od samog sebe u samom sebi, on se uzdiže iznad svojih vlastitih pokreta, iznad svojih instinkata i različitih sklonosti kao iznad prolaznih i pojedinačnih procesa, pa mu to daje mogućnost da ih međusobno uspoređuje isto onako kao što uspoređuje vanjske predmete i pokrete, a uz to i mogućnost da se opredijeli za jedne protiv drugih, već prema društvenom idealu koji se u njemu formirao – to je buđenje *svijesti* i onoga što nazivamo *voljom*.

Posjeduje li čovjek doista slobodnu volju? Da i ne, to ovisi o tome što se pod tim pojmom podrazumijeva. Ako se pod slobodnom voljom podrazumijeva sloboda, izbora, tj., ako se pretpostavlja da čovjek ima sposobnost da spontano, sam od sebe i nezavisno o bilo kakvom utjecaju odluči što će izabrati – a upravo to tvrde i pretpostavljaju sve religije i sve metafizike, pa, pod izlikom te tobožnje slobodne volje žele čovjeka istrgnuti iz tijeka univerzalnog kauzaliteta koji određuje postojanje svih stvari i koji svaku stvar čini ovisnom od svih ostalih – tad ne možemo a

² Vidi: Biblija, Stvarnost – Zagreb, 1968. str. 127 (*Op.prev.*)

da tako shvaćenu slobodnu volju ne odbacimo kao besmislicu, jer ništa ne može postojati izvan navedenog kauzaliteta.

Neprestana akcija i reakcija cjeline na svaku pojedinu česticu i svake čestice na cjelinu predstavlja, kao što smo rekli, opći i vrhovni zakon i totalitet svjetova koji je uvijek istodobno i proizvođač i proizvod: ta vječno aktivna, svemoćna, univerzalna uzajamnost, taj međusobni kauzalitet, što ćemo od sada zvati *prirodom*, stvorio je, kao što smo rekli, pokraj bezbrojne količine drugih svjetova, i našu Zemlju sa cijelom ljestvicom tvorevina i bića na njoj, od minerala do čovjeka. Taj kauzalitet ih neprestano reproducira, razvija, hrani i čuva, a zatim, kad stigne njihov kraj, a često i ranije, on ih uništava, ili bolje reći transformira u nova bića. Kauzalitet je, dakle, ta svemoćna snaga u odnosu na koju nije moguća ni nezavisnost ni autonomija, on je vrhovno biće koje obuhvaća i svojom neodoljivom akcijom prožima cjelokupno postojanje bića, i među živim bićima nema ni jedno koje ne bi u sebi nosilo, naravno u više ili manje razvijenom obliku, osjećaj ili osjet tog vrhovnog utjecaja i te apsolutne ovisnosti. A upravo taj osjećaj i taj osjet sačinjava samu osnovu svake religije.

Religija, kao što se vidi, ima kao i sve ljudske stvari svoj prvotni izvor u animalnom životu. Doduše, nemoguće je reći da ikoja životinja osim čovjeka ima neku religiju jer i najprimitivnija religija pretpostavlja ipak izvjestan stupanj misaonosti koji nijedna životinja osim čovjeka još nije dosegla. No, isto je tako nemoguće zanijekati da se u egzistenciji svake životinje, bez ijedne iznimke, nalaze svi, da tako kažemo, materijalni i konstitutivni elementi religije, osim, naravno, njenog idealnog aspekta, onoga, uostalom, koji će je prije ili kasnije uništiti, a to je misao. Doista, što je prava bit svake religije? To je upravo taj osjećaj apsolutne ovisnosti kratkotrajnog pojedinca u odnosu na vječnu i svemoguću prirodu.

Teško nam je da taj osjećaj promatramo i da analiziramo sve njegove manifestacije kod životinja nižih vrsta. No, ipak možemo reći da instinkt za očuvanjem života, koji je prisutan i u relativno najsiromašnijih organizama, naravno, na nerazvijenijem stupnju nego u viših organizama, nije ništa drugo do jedna vrsta nesvjesne mudrosti koja se stvara u svakom organizmu pod utjecajem tog osjećaja, a koji, kao što smo rekli, nije drugo do religiozni osjećaj. Kod životinja obdarenih savršenijim organizmom i koje se više približuju čovjeku, taj se osjećaj očituje na jedan za nas daleko primjetljiviji način i to u instinktivnom i paničnom strahu koji ih, npr., katkada obuzima prilikom približavanja neke velike prirodne katastrofe, kao što su potres, šumski požar ili velika oluja. I općenito, može se reći, da je strah jedan od najjačih osjećaja u životu životinja. Sve životinje koje žive na slobodi su plašljive, što dokazuje da žive u instinktivnom, neprestanom strahu, da uvijek imaju osjećaj opasnosti, tj. osjećaj da ih uvijek i posvuda okružuje, progoni, i prožima neki svemoćni utjecaj. Taj strah, strah od boga, rekli bi teolozi, početak je mudrosti, tj. religije. No, u životinja on ne postaje religija jer životinjama nedostaje moć razmišljanja koja fiksira osjećaj, određuje njegov predmet i pretvara ga u svijest, u misao. Ima, dakle, razloga da se tvrdi da je čovjek religiozan po prirodi. On to jest, uostalom, kao i sve ostale životinje, no on jedini na Zemlji posjeduje svijest o svojoj religiji.

Religija je, kao što se kaže, prvo buđenje razuma: da, ali u obliku nerazuma. Religija, kao što smo upravo ustanovili, počinje strahom. I doista, budeći se pri prvim osvitima tog unutarnjeg sunca koje zovemo svijest o samom sebi i, izlazeći polako korak po korak iz tog hipnotičkog polusna, iz te prve instinktivne egzistencije u kojoj je živio dok se još nalazio u stanju čiste nevinosti, tj. u stanju životinje – uostalom, budući da je rođen kao svaka životinja u strahu od vanjskog svijeta koji ga, doduše, stvara i hrani, no koji ga istodobno napada, uništava i prijeti da će ga svakog časa progutati – čovjek je nužno morao imati za prvi predmet svojeg tek rođenog razmišljanja

upravo sam taj strah. Može se pretpostaviti da je u primitivna čovjeka, u času buđenja njegove inteligencije, taj instinktivni strah morao biti jači nego u životinja ostalih vrsta; ponajprije zato što se čovjek rađa daleko slabije naoružan nego ostale vrste a zatim i zato što njegovo djetinjstvo traje daleko dulje. Osim toga, lako uviđamo da je razmišljanje, koje je tek bilo rođeno i koje još nije doseglo dovoljan stupanj zrelosti i snage da bi spoznalo i upotrijebilo vanjske predmete, najvjerojatnije otkinulo čovjeka od jedinstva, od sloge i od instinktivnog sklada u kojima se kao rođak gorile nalazio zajedno s ostalom prirodom prije nego što se u njemu probudila misao. Na taj način ga je razmišljanje izoliralo od prirode i ona mu je postala strana pa mu je, vjerojatno, kroz prizmu njegove mašte, pobuđene i proširene upravo zbog učinka tog razmišljanja u rađanju, izgledala poput neke mračne i tajnovite sile, beskrajno neprijateljskije i opasnije nego što je ona u stvarnosti.

Krajnje je teško, gotovo nemoguće, da točno saznamo koji su bili prvi religiozni osjećaji i maštanja divljega čovjeka. U svojim pojedinostima oni su svakako bili isto tako različiti kao i same prirode primitivnih plemena koja su ih proživljavala, kao i klimatski i geografski uvjeti i sve ostale vanjske okolnosti i odrednice u kojima su se ti osjećaji i maštanja razvijali. No budući da su to na kraju krajeva bili ljudski osjećaji i maštanja, oni su se, svakako, unatoč velikoj raznolikosti u pojedinostima, rezimirali u nekoliko jednostavnih identičnih aspekata općeg karaktera koje ćemo pokušati utvrditi. Bez obzira na porijeklo različitih ljudskih grupa i bez obzira na razdvojenost ljudskih rasa na Zemaljskoj kugli, odnosno, bez obzira na to je li predak svih ljudi bio jedan jedini Adam-gorila, odnosno, neki gorilin rođak, ili su ljudi proizišli iz više takvih predaka koje je priroda stvorila na raznim mjestima i u raznim razdobljima neovisno jedne od drugih, sposobnost koja u pravom smislu riječi sačinjava čovječnost svih ljudi i koja tu čovječnost stvara, a to je mišljenje, moć apstrakcije, razum, misao, jednom riječju sposobnost stvaranja ideja, ostaje, isto kao i zakoni koji određuju ispoljavanje te sposobnosti, u svim vremenima i na svim mjestima istovetna, posvuda i uvijek ista, tako da nikakav ljudski razvoj ne bi bio moguć u neskladu s tim zakonima. To nam daje pravo da mislimo kako su se sve osnovne faze uočene u prvobitnom religijskom razvoju jednog jedinog naroda morale nužno reproducirati u prvotnom religijskom razvoju svih ostalih naroda na Zemlji.

Sudeći po jednodušnim izvještajima putnika koji su od prošlog stoljeća naovamo posjetili otoke Oceanije kao i onih koji su u naše doba prodrli u unutrašnjost Afrike, prva religija, religija svih divljih plemena, onih koja su se najmanje udaljila od prirodnog stanja je *fetišizam*. No fetišizam nije ništa drugo doli *religija straha*. On je prvi ljudski izraz tog osjećaja apsolutne ovisnosti, pomiješane instinktivnim strahom, osjećaja koji nalazimo u osnovi života svake životinje i koji, kao što smo već rekli, sačinjava religiozni odnos pripadnika i najnižih vrsta prema svemoćnoj snazi prirode. Ta kome nije poznat utjecaj koji vrše i utisak koji stvaraju na sva živa bića, ne izuzimajući ni biljke, veliki pravilni fenomeni u prirodi, kao što su izlazak i zalazak Sunca, mjesečina, periodičko ponavljanje godišnjih doba, izmjena hladnoga i toploga, svojevrsno i konstantno djelovanje oceana, planina ili pustinja, te prirodne katastrofe kao što su oluje, pomrčine, potresi, kao i raznoliki i uzajamno destruktivni odnosi životinjskih vrsta, jednih prema drugima i prema biljnim vrstama. Sve to određuje svakoj životinji naročiti skup uvjeta postojanja, određuje njezin karakter i njezinu prirodu, te određuje, gotovo smo u iskušenju da kažemo, i jedan osobiti kult, jer kod svih životinja naći ćete neku vrst obožavanja prirode pomiješanog sa strahom i s radošću, s nadom i s nemirom, obožavanja koje kao osjećaj veoma podsjeća na ljudsku religiju. Tom osjećaju ne nedostaju ni zazivanje božanstva ni molitva. Zamislite samo psa kako usrdno traži draganje ili pogled svog gospodara; nije li to slika i prilika čovjeka na koljenima pred svojim

bogom? Zar pas ne prenosi svojom maštom i čak jednim začetkom mišljenja, koji je iskustvo u njemu razvilo, svemoćnu prirodnu snagu koja ga prožima, na svog gospodara, kao što je čovjek prenosi na boga? Postoji li, dakle, bitna razlika između religioznog osjećaja čovjeka i psa?

Taj religiozni osjećaj čak nije mišljenje, to je stupanj mišljenja, ili pak jednostavna sposobnost da se taj osjećaj fiksira i da ga se koncipira kao jednu apstraktnu misao i zatim da ga se uopći dajući mu ime. Naime, ljudski govor ima tu osobitost da, u nemogućnosti da imenuje realne stvari koje neposredno djeluju na naša osjetila, izražava samo njihov pojam ili apstraktnu općenitost; a budući da su govor i misao dvije različite no nerazdvojive forme jednog te istog akta ljudskog mišljenja, slijedi da mišljenje najprije fiksira predmet animalnog straha i obožavanja ili prvog prirodnog kulta čovjekova, i time taj predmet univerzalizira i pretvara u apstraktne biće, a zatim ga pokušava imenovati. Predmet koji neki pojedinac stvarno obožava uvijek je konkretan: *ovaj* kamen, *ovaj* komad drveta, dakle, upravo ovaj a ne neki drugi; no čim je imenovan govorom, on postaje apstraktan predmet ili pojam, dakle, općenito, *neki* komad drveta ili *neki* kamen. Na taj način, zajedno s prvim buđenjem mišljenja koje se očituje govorom, započinje ekskluzivno ljudski svijet, svijet apstrakcija. Kao što smo rekli, zahvaljujući toj sposobnosti apstrahiranja, čovjek, rođen u prirodi i proizveden njome, stvara sebi usred te prirode i u njenim uvjetima jednu drugu egzistenciju, primjerenu svom idealu, koja je progresivna kao i on sam.

Sve što živi, dodat ćemo da budemo jasniji, nastoji se ostvariti u punoći svoga bića. Čovjek, koji je i živo i misaono biće, mora najprije sam sebe poznavati da bi se mogao ostvariti. To je razlog golemom zakašnjenju koje uočavamo u njegovu razvoju i zbog kojega mu je trebalo više stotina stoljeća da dostigne sadašnje stanje društva u najciviliziranijim zemljama – stanje koje je još tako daleko od ideala kojemu danas težimo... Reklo bi se da je u potrazi za svojim identitetom, preko svih svojih fizioloških i povijesnih lutanja, čovjek morao iscrpiti sve moguće gluposti i zablude da bi mogao ostvariti ovo malo razuma i pravde što danas postoje na svijetu.

Krajnji ishod i vrhovni cilj svakog ljudskog razvitka je *sloboda*. J.-J. Rousseau i njegovi učenici bili su u krivu što su slobodu tražili u počecima povijesti, u doba kad je čovjek, još lišen bilo kakve svijesti o samom sebi i stoga nesposoban da stvori bilo kakav ugovor, u potpunosti podnosio jaram te fatalnosti prirodnoga života kojoj su podložne sve životinje i od koje se čovjek mogao osloboditi, u stanovitom smislu, jedino neprekidnom upotrebom svog razuma. A taj razum je, razvijajući se tijekom cijele povijesti, doduše veoma sporo, malo-pomalo spoznao zakone koji vladaju vanjskim svijetom, kao i one koji su svojstveni našoj vlastitoj prirodi, te ih je, da tako kažemo, prisvajao, preobražavajući ih u ideje – gotovo spontane tvorevine našeg vlastitog mozga – i postigao time *da je čovjek, nastavljajući biti podložan tim zakonima, bio od tada podložan samo svojim vlastitim mislima*. To je za čovjeka u odnosu prema prirodi jedino njegovo dostojanstvo i sva moguća sloboda. On nikad neće ni imati druge slobode, jer prirodni zakoni su nepromjenljivi i neminovni; oni su sama osnova svakog postojanja i oni sačinjavaju naše biće, i to do te mjere da se nitko protiv njih ne može pobuniti, a da ne upadne odmah u apsurd i da sam sebe ne uništi. No spoznavajući te zakone i prisvajajući ih duhom, čovjek se uzdiže iznad neposredne opsjednutosti vanjskim svijetom i nakon što sam postaje stvaralac koji sluša samo svoje vlastite ideje, on više ili manje transformira taj vanjski svijet prema svojim rastućim potrebama i udahnjuje mu na neki način lik svoje čovječnosti.

Stoga ono što zovemo *čovječjim svijetom* nema drugog neposrednog stvaraoca osim čovjeka koji ga proizvodi osvajajući, korak po korak u vanjskom svijetu i u svojoj vlastitoj bestijalnosti, svoju slobodu i svoje ljudsko dostojanstvo. On ih osvaja, vođen jednom o njemu neovisnom snagom, snagom neodoljivom i svojstvenom na isti način i svim drugim živim bićima. Ta je snaga

sveopća struja života, ona ista koju smo nazvali univerzalnom kauzalnošću, prirodom, snaga koja se očituje u svim živim bićima, biljkama i životinjama, u tendenciji da za sebe ostvare vitalne uvjete svoje vrste, tj. da zadovolje svoje potrebe. Ta tendencija, bitna i vrhunska manifestacija života, tvori samu osnovu onog što zovemo *voljom*: volja je neminovna i neodoljiva u svih životinja, uključujući i najciviliziranijeg čovjeka; ona je, mogli bismo gotovo reći, instinktivna i mehanička u nižih organizama, a inteligentnija u viših vrsta. Ona dolazi do pune svijesti o samoj sebi samo u čovjeka koji, zahvaljujući svojoj inteligenciji – koja ga uzdiže nad svaki pojedini instinktivni pokret i koja mu omogućuje da uspoređuje, prosuđuje i određuje svoje vlastite potrebe – jedini od svih životinja na ovom planetu posjeduje osmišljeno određenje samoga sebe, odnosno *slobodnu volju*.

Naravno da ta sloboda ljudske volje u prisutnosti sveopće struje života, odnosno apsolutnog kauzaliteta – čije je svako pojedinačno htijenje, da tako kažemo, tek jedan potčić – nema ovdje drugi smisao osim onoga koji joj daje mišljenje, a to je da je ona suprotnost mehaničkom ili čak instinktivnom izvršavanju radnji. Čovjek shvaća i razumijeva prirodne nužnosti koje se, nakon što su promišljene uz pomoć jednog reaktivnog, zasad još malo poznatog fiziološkog procesa, u njegovu mozgu ponovno rađaju kao logični slijed njegovih vlastitih misli. I upravo to razumijevanje svoje apsolutne i ničim ne ometane ovisnosti daje čovjeku osjećaj vlastita određenja, osjećaj spontane promišljene volje i slobode. Osim nekog djelimičnog ili potpunog samoubojice, nijednom čovjeku neće nikad pasti na pamet da se liši svojih prirodnih želja, no on će ih moći regulirati i modificirati nastojeći da ih uvijek što više prilagodi onome što će u različitim razdobljima svog intelektualnog i moralnog razvoja smatrati pravednim i lijepim.

Zapravo, glavne točke najprofinjenije ljudske egzistencije i najprimitivnije životinjske egzistencije jesu i ostat će uvijek istovetne: roditi se, razvijati se i rasti, raditi da bi se moglo jesti i piti i da bi se našao zaklon i obrana, održati svoju individualnu egzistenciju u društvenoj ravnoteži vlastite vrste, voljeti, reproducirati se i na kraju umrijeti. Tim točkama se dodaje jedna nova koja vrijedi samo za čovjeka: misliti i spoznavati. Sposobnost mišljenja i potreba spoznavanja nalaze se, svakako, u nerazvijenijem ali već prilično zamjetljivom stupnju i kod onih životinjskih vrsta koje su po svojoj građi najbliže čovjeku jer, izgleda, da u prirodi nema apsolutnih kvalitativnih razlika i da se sve kvalitativne razlike u krajnjoj liniji daju svesti na kvantitativne razlike. Međutim, ta sposobnost i ta potreba jedino u čovjeka dostižu tako imperativnu i predominantnu snagu da napokon transformiraju cijeli njegov život. Kao što je to izvrsno primijetio jedan od najvećih mislilaca naših dana Ludwig Feuerbach, čovjek čini sve što čine i životinje, samo što on to čini sve više i više *humano*. To je jedina razlika, no ona je golema.³ Ona uključuje cjelokupnu civilizaciju sa svim velebnim dostignućima industrije, znanosti i umjetnosti, s cjelokupnim religijskim, estetskim, filozofskim, političkim, ekonomskim i društvenim razvojem čovječanstva – jednom riječju, ta razlika sadrži cjelokupni svijet povijesti. Čovjek stvara svoju povijest snagom

³ To nikako ne žele uvidjeti mnogi pristalice naturalizma ili modernog materijalizma koji – na osnovi toga što je danas neosporno utvrđeno čovjekovo srodstvo sa svim ostalim životinjskim vrstama i njegovo neposredno i izravno zemaljsko porijeklo i, osim toga, jer je današnji čovjek odbacio apsurdna i isprazna razmetanja spiritualizma koji ga je, pod izlikom da mu daruje apsolutnu slobodu, osuđivao na vječno ropstvo – umišljaju sebi da zato mogu odbaciti svako poštovanje čovjeka. Te se ljude može usporediti s lakejima koji, nakon što saznaju za plebejsko porijeklo nekog čovjeka što im je dotad ulijevao štovanje svojim prirodnim dostojanstvom, misle da ga odsad mogu potcjenjivati naprosto stoga što za njih postoji samo dostojanstvo koje se povezuje s nečijim aristokratskim porijeklom. Neki od njih su toliko sretni što je ustanovljena srodnost čovjeka s gorilom, da bi ga rado htjeli zauvijek sačuvati u stanju životinje. Oni ne žele shvatiti da se cjelokupna povijesna misija čovjeka, sve njegovo dostojanstvo i sva njegova sloboda, sastaje upravo u tome da se od tog stanja udalji.

jedne aktivnosti koja se nalazi u svim živim bićima, koja je samom osnovom organskog života i koja nastoji prilagoditi sebi i transformirati vanjski svijet u skladu sa potrebama svakog bića – ta je aktivnost prema tome instinktivna i neminovna i ona prethodi mišljenju, no osvjetljena čovjekovim razumom i određena njegovom promišljenom voljom, pretvara se u njemu i za njega u *uman i slobodan rad*.

Jedino mišlju čovjek dolazi do svijesti o svojoj slobodi unutar prirodne sredine koje je on proizvod; no samo je *radom* ostvaruje. Uočili smo da se aktivnost koja sačinjava rad, tj. *taj polagani proces transformacije površine naše Zemaljske kugle fizičkom snagom svakog živog bića u skladu s njegovim potrebama*, nalazi više ili manje razvijena na svim stupnjevima organskog života. No ona počinje biti *ljudski rad u pravom smislu riječi* tek kad, vođena čovjekovim umom i njegovom promišljenom voljom, služi za zadovoljenje ne više samo fiksnih i nužno ograničenih potreba isključivo animalnog života, već i potreba *bića koje misli, koje osvaja svoju čovječnost potvrđujući i ostvarujući svoju slobodu u svijetu*.

Izvršenje tog golemog, bezgraničnog zadatka nije samo proces intelektualnog i moralnog razvitka, već je to istodobno i proces materijalne emancipacije. Čovjek istinski postaje čovjekom, on doista stječe mogućnost svog razvitka i svog unutarnjeg usavršavanja jedino pod uvjetom da je slomio, u stanovitoj mjeri barem, ropske lance kojima je priroda okovala svu svoju djecu. Ti lanci su glad, oskudica, odricanja razne vrsti, bol, utjecaj klime i godišnjih doba i općenito tisuću uvjeta animalnog života koji drže ljudsko biće u gotovo apsolutnoj ovisnosti o sredini koja ga okružuje. Uz navedeno moramo još spomenuti i neprestane opasnosti koje mu sa svih strana prijete i pritišću ga u obliku prirodnih pojava; zatim neprekidni strah što leži u osnovi svake životinjske egzistencije i koji vlada prirodnim i divljim stvorenjima do te mjere da ona u sebi ne nalaze ništa čime bi mu se mogla oduprijeti i svladati ga... Jednom riječju, prisutni su tu svi elementi apsolutnog ropstva. Prvi korak što ga čovjek čini da bi se tog ropstva oslobodio sastoji se, kao što smo rekli, u aktu apstrahiranja s pomoću kojega um uzdiže čovjeka u njemu samom iznad stvari koje ga okružuju i tako mu omogućuje da proučava odnose i zakone koji vladaju između tih stvari. Drugi korak je jedan nužno materijalan akt koji određuje volja, a kojim upravlja više ili manje produbljeno poznavanje vanjskog svijeta: to je upotreba čovjekove mišićne snage u cilju transformacije svijeta u skladu s čovjekovim rastućim potrebama. Ta borba čovjeka, umnog radnika, protiv majke prirode nije nikako pobuna protiv nje ni protiv bilo kojeg njena zakona. Čovjek se služi poznavanjem tih zakona da bi se učvrstio i zaštitio od brutalnih katastrofa i od neočekivanih nesreća, kao i od periodičnih i redovitih pojava fizičkog svijeta, i jedino mu upravo to poznavanje i pomno proučavanje zakona prirode omogućuje da zavlada prirodom, da je podvrgne svojim ciljevima i da transformira površinu Zemlje u sredinu što povoljniju za razvoj čovječanstva.

Ta sposobnost apstrahiranja, izvor svih naših spoznaja i svih naših ideja, jest, dakle, kao što se vidi, jedini uzrok svih ljudskih emancipacija. No prvo buđenje te sposobnosti, koje zapravo nije ništa drugo do razum, ne stvara neposredno slobodu. U trenutku kad ta sposobnost započinje djelovati u čovjeku, izvlačeći se polagano iz poviša svoje animalne instinktivnosti, ona se isprva ne očituje u obliku razumskog mišljenja što posjeduje svijest i spoznaju o svojoj vlastitoj aktivnosti, već u obliku *imaginativnog mišljenja* ili nerazuma, i kao takva ona, doduše, oslobađa postupno čovjeka od ropstva prirode kojem je bio podvrgnut u svojoj kolijevci, ali ga odmah zatim baca u lance jednog novog ropstva, još tisuću puta težeg i strašnijeg, u lance ropstva religije.

Upravo imaginativno mišljenje čovjekovo transformira prirodni kult, čije smo elemente i tragove našli u svih životinja, u ljudski kult, i to u njegovu elementarnu formu, u fetišizam. Vidjeli

smo da životinje instinktivno obožavaju velike prirodne fenomene koji stvarno imaju neposredan i moćan utjecaj na njihovu egzistenciju, no nikad nismo čuli za životinje koje bi obožavale neki bezazleni komad drveta ili tkanine, kost ili kamen, dok taj kult nalazimo kako u primitivnoj religiji divljaka, tako i u katolicizmu. Kako objasniti tu anomaliju, barem prividno tako čudnu, koja nam s gledišta zdravog razuma i osjećaja za realnost stvari predočava čovjeka nižim od najjednostavnijih životinja?

Ta je apsurdnost proizvod imaginativnog mišljenja divljeg čovjeka. On ne samo da osjeća sve-moćnu snagu prirode poput ostalih životinja već je on čini predmetom svojeg trajnog mišljenja, a zatim taj predmet fiksira i uopćava, daje mu određeno ime i čini ga središtem oko kojeg se usredotočuju sva njegova djetinja maštanja. Budući da je još uvijek nesposoban da svojom nejakom mišlju obuhvati univerzum, čak ni Zemaljsku kuglu, pa čak ni toliko ograničenu sredinu u kojoj je rođen i u kojoj živi, on posvuda traži gdje bi mogla prebivati ta svemoćna snaga čiji ga osjećaj, sad već promišljen i fiksiran, opsjeda. I tako on jednom igrom, jednom opservacijom svoje neznalačke mašte, opservacijom koju bi nam danas bilo teško objasniti, pripisuje tu svemoćnu snagu onom komadu drveta ili tkanine, onom kamenu... To je čisti fetišizam, najreligijskija, tj. najapsurdnija od svih religija.

Nakon fetišizma, a često i zajedno s njim, dolazi *kult vračeva*. Taj kult, ako već nije mnogo racionalniji, a ono je barem prirodniji od fetišizma i manje nas iznenađuje od njega jer smo na njega navikli budući da smo i danas okruženi vračevima: spiritisti, mediji, vidovnjaci i njihovi hipnotizeri, a dapače i svećenici rimokatoličke i grčko-pravoslavne religije, koji pretendiraju da imaju moć da s pomoću nekoliko misterioznih formula prisile dragog boga da se spusti na Zemlju ili čak da se pretvori u kruh i vino – svi ti *nasilnici* nad božanstvom koji ga podvrgavaju svojim čarolijama, nisu li i oni također vračevi? Nema sumnje da je njihovo božanstvo, proizišlo iz razvoja koji je trajao više tisuća godina, mnogo složenije od božanstva primitivnih vračeva čiji je predmet, doduše, već fiksiran, no još uvijek neodređena imaginacija svemoćne snage, bez ikakva drugog intelektualnog ili moralnog atributa. Na tom primitivnom stupnju religije još je nepoznata distinkcija između dobra i zla, između onog što je pravedno i onog što je nepravedno; ne zna se što ta snaga voli a što mrzi, što želi a što ne želi; ona nije ni dobra ni zla, ona je samo svemoćna snaga. No ipak, njezin božanski karakter već se počinje ocrtavati: ona je sebična i tašta, godi joj laskanje, klanjanje, poniznost i žrtvovanje ljudi. Traži njihovo obožavanje i njihovu podložnost, te progoni i okrutno kažnjava one koji se tome ne žele podvrći: nepokorne, ponosne i bezbožne. To je, kao što se zna, glavna osnova božanske prirode svih bogova, drevnih i sadašnjih, koje je stvorio ljudski nerazum. Zar je ikad na svijetu postojalo biće tako strahovito ljubomorno, tašto, sebično i krvoločno kao što je to židovski Jehova ili kršćanski Bog?

U kultu prvobitnog vraćanja božanstvo, odnosno ta neodređena svemoćna sila, isprva je neodvojivo od osobe vraća: on sam je bog, kao što je to i fetiš. No s vremenom realan čovjek ne može više igrati ulogu natprirodnog čovjeka, čovjeka-boga. Nadasve je to nemoguće divljaku koji, budući da još nema nikakva sredstva da se zaštiti od indiskretne znatiželje svojih vjernika, mora od jutra do večeri biti izložen njihovim ispitivanjima. Zdrav razum i praktičan duh ljudi divljeg plemena koji se i dalje razvijaju usporedo s njihovom religijskom maštom napokon im pokazuju nemogućnost da čovjek, podložan svim ljudskim slabostima i manama, bude bog. Vrač, međutim, ostaje za njih natprirodno biće, no on je to samo u trenucima kad je opsjednut. Opsjednut kime? Svemoćnom snagom, bogom. Dakle, božanstvo se obično nalazi izvan vraća. Gdje ga onda treba tražiti? Fetiš, tj. bog-stvar, je prevladan, a prevladan je i vrač, tj. čovjek-bog. Sve te transformacije trajale su u prvobitna vremena stoljećima. Tada se divlji čovjek, koji je sad već napredovao,

razvio i obogatio iskustvom i tradicijom više stoljeća, traži božanstvo veoma daleko od sebe, ali još uvijek u stvarno postojećim tvorevinama: u Suncu, Mjesecu, zvijezdama. Religijska misao već počinje obuhvaćati svemir.

Čovjek je, kao što smo rekli, mogao do toga doći tek nakon dugog niza stoljeća. Njegova sposobnost apstrahiranja, tj. njegov razum, već se je razvila, učvrstila i provjerila praktičnim poznavanjem stvari koje su ga okruživale i na osnovi promatranja njihovih odnosa i njihova međusobnog kauzaliteta, a periodično ponavljanje nekih prirodnih pojava dalo mu je prva znanja o određenim prirodnim zakonima; počinje ga zanimati cjelokupnost tih pojava i njihovi uzroci, pa ih on i traži. Istodobno počinje upoznavati sama sebe i, također zahvaljujući svojoj moći apstrahiranja koja mu omogućuje da se u samom sebi s pomoću misli uzdigne iznad sama sebe i da postavi sebe sama predmetom svoga mišljenja, on počinje odvajati svoje materijalno i živo biće od svog misaonog bića, svoju vanjskost od svoje unutrašnjosti, svoje tijelo od svoje duše. No od trenutka kad ustanovi i utvrdi tu distinkciju, on je prirodno i nužno prenosi u svoga boga, počinje tražiti nevidljivu dušu vidljivog univerzuma. Na taj je način najvjerojatnije nastao religijski panteizam Indijanaca.

Na ovom mjestu moramo se zaustaviti jer upravo tu počinje prava religija u punom smislu te riječi, a zajedno s njom teologija i metafizika. Sve dosad je religijska mašta čovjekova, opsjednuta fiksnom predodžbom o svemoćnoj snazi, djelovala prirodno tražeći uzrok i izvor te svemoćne snage putem eksperimentalnog istraživanja, najprije u najbližim predmetima, fetišima, zatim u vračevima, još kasnije u istaknutim prirodnim pojavama i napokon u zvijezdama, no uvijek ih je pripisivala nekom stvarnom vidljivom predmetu, bez obzira koliko on bio udaljen. A sada on pretpostavlja postojanje jednog duhovnog, izvansvjetskog, nevidljivog boga. Sve dosad su ti bogovi bili ograničena i pojedinačna bića među mnogim drugim nebožanskim bićima, koja doduše nisu bila obdarena svemoćnom snagom, no, uza sve to, ništa manje stvarno postojeća. Sada se uspostavlja prvi put jedno univerzalno božanstvo: biće nad bićima, supstancija i stvoritelj svih ograničenih i pojedinačnih bića, univerzalna duša cijelog svemira, veliko Sve. Eto dakle, time počinje pravi bog, a s njime i prava religija.

Moramo sada proučiti proces kojim je čovjek došao do tog rezultata da bismo spoznali pravu prirodu božanstva u njenu samom povijesnom začetku.

Cijelo to pitanje daje se svesti na slijedeće: kako se u čovjeku rađa predodžba o svemiru i ideja o njegovu jedinstvu? Najprije moramo reći da predodžbu o svemiru ne može imati životinja jer svemir nije predmet koji je neposredno dostupan osjetilima kao što su svi oni stvarni predmeti, veliki ili mali, koji je izbliza ili izdaleka okružuju. Svemir je apstraktan pojam koji, prema tome, može postojati samo za onoga koji ima sposobnost apstrahiranja, dakle samo za čovjeka. Ispitajmo, dakle, način na koji se predodžba o svemiru oblikuje u čovjeku. Čovjek vidi sebe okružena vanjskim predmetima: i sam on je, kao živo tijelo, za svoju misao jedan od njih. Svi ti predmeti, što ih postupno i polagano upoznaje, nalaze se u međusobnim pravilnim odnosima koje također s vremenom pomalo upoznaje. Međutim, unatoč tim odnosima koji ih međusobno zbližuju a da ih pri tom ipak ne objedinjuju niti stapaju u jedan jedini predmet, ti predmeti ostaju međusobno odvojeni. Vanjski svijet ne predstavlja, dakle, za čovjeka ništa drugo doli jednu bezbrojnu raznolikost odvojenih i različitih predmeta, akcija i odnosa, bez i najmanjeg privida jedinstva – to je jedna neograničena jukstapozicija, to nije, dakle, jedna cjelina. Odakle onda cjelina? Ona leži u čovjekovoj misli. Čovjekov um je obdaren sposobnošću apstrahiranja koja mu omogućuje da njome najprije polagano pregleda i, odvojeno jedan za drugim, ispita izvjestan broj predmeta, kako bi ih zatim, u tren oka, obuhvatio jednom jedinom predodžbom, odnosno, da bi ih ujedinio

u jednu te istu pojmovnu cjelinu. Dakle, upravo je misao čovjekova ta koja stvara jedinstvo i koja zatim to jedinstvo prenosi u raznolikost vanjskog svijeta.

Iz toga slijedi da to jedinstvo, doduše, jest jedno biće, ali ne konkretno i stvarno, već apstraktno, stvoreno jedino čovjekovom sposobnošću apstrahiranja. Ta se sposobnost zove sposobnost *apstrahiranja* zbog toga što naša misao, da bi objedinila toliko različitih predmeta u samo jednu predodžbu, mora apstrahirati od svega što čini njihovu različitost, odnosno njihovu odvojenu i stvarnu egzistenciju, i zadržati samo ono što im je svima zajedničko. Iz toga proizlazi: što više predmeta obuhvaća neka pojmovna cjelina koju u misli stvaramo, to se ona više uzdiže, no pri tom se sve više razrjeđuje ono što ona zadržava kao zajedničko, ono što čini njeno pozitivno određenje, dakle, njezin sadržaj. Tako ona sve više postaje apstraktna i lišena stvarnosti. Život sa svim svojim obiljem i prolaznim krasotama je dolje, u raznolikosti – a smrt sa svojom vječnom i uzvišenom monotonijom je gore, u jedinstvu. Uzdignemo li se sve više i više s pomoću moći apstrahiranja nad ovaj zemaljski svijet i obuhvatimo li u jednoj jedinoj misli solarni svijet te zamislimo li tako dobiveno uzvišeno jedinstvo, pitamo se što će nam preostati čime bi ga ispunili, odnosno, što će biti sadržaj tog našeg misaonog jedinstva? Divljak bi bio u velikoj nedoumici kad bi morao odgovoriti na to pitanje! No, odgovorit ćemo umjesto njega: ostat će materija s onim što zovemo snagom apstrahiranja, pokretna materija sa svojim različitim pojavama, kao što su svjetlo, toplina, elektricitet i magnetizam koji su, kao što je to danas dokazano, različite manifestacije jedne te iste stvari. Međutim, ako se snagom te sposobnosti apstrahiranja, koja ne poznaje granica, uzdignemo još više, iznad našeg Sunčeva sustava i ako u svojoj misli objedinimo ne samo milijune sunaca što ih vidimo kako sjaju na nebeskom svodu, već i bezbroj drugih sunčevih sustava koje ne vidimo i koje nikad nećemo vidjeti, no čije postojanje pretpostavljamo jer naša misao, upravo zato što ne poznaje granica u svom procesu apstrahiranja, odbija da vjeruje da svemir, tj. totalitet svih postojećih svjetova, može biti ograničen, tj. da ima kraj; ako dakle apstrahiramo tako s pomoću naše misli od pojedinačne egzistencije svakog od tih postojećih svjetova sve dalje i dalje i pokušamo li nakon toga predočiti sebi jedinstvo tog beskrajnog svemira, možemo nakon svega toga postaviti pitanje: što će nam na kraju preostati da taj svemir odredimo i da ga ispunimo? Preostat će jedna jedina riječ, jedna jedina apstrakcija: *neodređeno biće*, što će reći nepokretnost, praznina, apsolutno ništavilo – bog.

Bog – to je dakle, apsolutni abstractum, čisti produkt ljudske misli koji ona (nakon što ga je s pomoću moći apstrahiranja, potisnuvši sva poznata bića i sve poznate svjetove oslobodila svakog stvarnog sadržaja, svela na apsolutan svijet) postavlja pred samu sebe kao *jedino i vrhovno biće*, a da pri tom, u toj uzvišenoj goloti ne prepoznaje da je to biće njezin vlastiti proizvod.

Možda će netko reći da se čini kao da sada želimo zaniijekati ono što smo tvrdili na prethodnim stranicama, a to je da postoji *stvarno jedinstvo svemira*, koje smo definirali kao univerzalnu uzajamnost ili univerzalni kauzalitet i kao jedinu svemoćnu snagu što upravlja svim stvarima i koju više ili manje osjećaju sva živa bića. No mi to jedinstvo uopće ne nijećemo, mi samo tvrdimo da između tog stvarnog univerzalnog jedinstva i idealnog jedinstva, koje pronalazi i stvara procesom apstrakcije kako religiozna tako i filozofska metafizika, nema ništa zajedničkog. Prvo jedinstvo smo definirali kao neograničenu sumu bića ili još bolje kao sumu neprestanih transformacija svih stvarnih bića ili pak sumu njihovih neprekidnih akcija i reakcija koje, kombinirajući se u jedno jedino kretanje, sačinjava, kao što smo rekli, ono što se zove uzajamnost ili univerzalni kauzalitet. Pri tom smo dodali da tu uzajamnost ne shvaćamo kao apsolutan i prvotan uzrok, već naprotiv, kao *rezultantu* koju stalno producira i reproducira istodobno djelovanje svih pojedinačnih uzroka – djelovanje koje sačinjava upravo taj *univerzalni kauzalitet* – rezultantu, koja je vječni stvaralac

i vječno stvarana. Pošto smo ga tako odredili, mislili smo da možemo reći, ne bojeći se više nikakva nesporazuma, da taj univerzalni kauzalitet stvara svjetove. Međutim, iako smo se pobrinuli da dodamo kako univerzalni kauzalitet prilikom tog stvaranja ne može imati sa svoje strane nikakvu prethodnu misao ili volju, nikakav plan, nikakav mogući predumišljaj ni namjeru – budući da on sam izvan svojeg neprestanog ostvarivanja nema nikakvu prethodnu ni odvojenu egzistenciju te nije ništa drugo doli jedna apsolutna rezultanta – sad priznajemo da taj izraz nije niti sretan, ni egzaktno, te da unatoč svim dodanim objašnjenjima može dalje stvarati nesporazume i to zato što smo toliko naviknuti da uz riječ *stvaranje* vežemo pojam stvoritelja svjesnog samog sebe i odvojenog od svog djela. Trebali smo reći da se, ne-svijesno i ne-voljno, svaki svijet i svako biće rađa, razvija, živi i umire transformirajući se u neko novo biće u okvirima univerzalne uzajamnosti i pod njenim svemoćnim i apsolutnim utjecajem. Da još više preciziramo našu misao, dodajemo da *stvarno jedinstvo svemira* nije ništa drugo nego *apsolutna uzajamnost i apsolutna beskonačnost njegovih stvarnih transformacija, jer neprestana transformacija svakog pojedinačnog bića čini istinsku, jedinu stvarnost svakoga, budući da cijeli svemir nije drugo do jedna povijest bez granica, bez početka i bez kraja.*

Detalji svemira su beskonačni. Čovjeku nikad neće biti dano da upozna više od jednog njegova beskonačno malog dijela. Naše nebo ispunjeno golemim brojem sunaca sačinjava tek jednu neznatnu točku u neizmjernosti svemira, pa, iako ga možemo obuhvatiti pogledom, nećemo o njemu gotovo nikada ništa znati. Moramo se zadovoljiti time da nešto malo znamo o našem Sunčevu sustavu za koji moramo pretpostaviti da je u savršenom skladu s ostalim dijelom svemira; jer da taj sklad ne postoji, on bi se morao ili uspostaviti ili bi naš Sunčev svijet propao. Taj naš Sunčev svijet poznajemo veoma dobro s gledišta više mehanike, a već ga počinjemo pomalo upoznavati i s fizikalnog, kemijskog, pa čak i geološkog gledišta. No naša znanost teško će postići nešto mnogo više iznad toga. Ako želimo neko konkretnije znanje, morat ćemo se zadovoljiti istraživanjem naše Zemaljske kugle. Znamo da je ona rođena u vremenu i pretpostavljamo da je osuđena da nakon određenog broja stoljeća propadne, kao što se rađa i propada, odnosno kao što se transformira sve što postoji.

Kako se je naša Zemaljska kugla, koja je isprva bila užarena i plinovita materija, beskrajno lakša od zraka, kondenzirala, ohladila i oblikovala? Kroz koji je golemi niz geoloških evolucija ona morala proći prije nego što će na svojoj površini proizvesti svo to beskrajno bogatstvo organskog života, od prve i najjednostavnije stanice do čovjeka? Kako se je transformirala i kako se i dalje razvija u povijesnom i društvenom svijetu čovjeka? Koji je cilj prema kojem idemo, vođeni tim vrhovnim i fatalnim zakonom neprestane transformacije?

To su jedina pitanja koja su nam pristupačna, jedina koja čovjek može i mora stvarno postaviti, podrobno izučavati i riješiti. Iako ta pitanja tvore, kao što smo već rekli, tek neznatan djelić u bezgraničnom i neodredivom skupu pitanja o svemiru, ona našem duhu pružaju ipak jedan u stvari beskrajni svijet, i to ne u božanskom, tj. u apstraktnom smislu te riječi, odnosno ne u smislu vrhovnog bića stvorenog religijskom apstrakcijom, već, naprotiv, beskrajni po bogatstvu svojih detalja koji nikakvo proučavanje, ni ikakva znanost neće nikad moći dokraja iscrpiti.

A da bi se spoznao *ovaj* svijet, *naš* beskrajni svijet, sama apstrakcija nije dovoljna. Ona bi nas ponovno dovela do boga, do vrhovnog bića, do ništavila. Stoga treba, primjenjujući i dalje tu sposobnost apstrahiranja, bez koje se nikad ne bismo bili mogli uzdići od jednog nižeg reda stvari do jednog višeg reda stvari, niti bismo bili mogli, prema tome, razumjeti prirodnu hijerarhiju bića, treba, kažemo, da se naš duh s poštovanjem i ljubavlju upusti u minuciozno proučavanje detalja i beskonačno sitnih tvorevina, bez kojih ne bismo nikad shvatili živu stvarnost bića. Dakle,

jedino ujedinjujući te dvije sposobnosti, te dvije prividno tako suprotne tendencije, apstrakciju i pomnu, brižljivu i strpljivu analizu svih detalja, moći ćemo se uzdići do stvarnog shvaćanje *našeg ne izvanjski već unutarnje beskonačnog svijeta*, te stvoriti donekle zadovoljavajuću ideju o *našem vlastitom svijetu*, tj. o našoj Zemaljskoj kugli ili, ako hoćete, i o našem Sunčevu sustavu. Očigledno je, dakle, da sve ako nam naš osjećaj i naša mašta mogu dati jednu sliku, jednu nužno više ili manje pogrešnu predodžbu o ovom svijetu, ako nam oni mogu, s pomoću neke vrsti intuitivnog predviđanja, čak omogućiti da predosjetimo jednu sjenku, jednu daleku viziju istine, ipak će nam samo znanost moći dati čistu i punu istinu.

Dakle, kakva je to nezadrživa znatiželja koja potiče čovjeka da spoznaje svijet koji ga okružuje, da s neumornom strašću istražuje tajne te prirode čiji je i sâm, na ovoj Zemlji, zadnji i najpotpuniji rezultat? Je li ta znatiželja tek puki luksuz, ugodna rasonoda, ili pak jedna od osnovnih potreba svojstvenih njegovu biću? Nimalo se ne ustručavamo reći da je od svih potreba koje čine njegovu prirodu ta znatiželja najljudskija i da čovjek doista postaje čovjekom, da se doista razlikuje od svih drugih životinjskih vrsta jedino po toj neugasivoj potrebi za znanjem. Kao što smo rekli, čovjek mora, da bi se ostvario u punoći svoga bića, spoznati sebe, a on neće nikad istinski spoznati sebe dok god ne bude istinski spoznao prirodu koja ga okružuje i koje je on proizvod. Dakle, ako ne želi odbaciti svoju čovječnost, čovjek mora *znati*, on mora svojom mišlju prožeti čitav vidljivi svijet, te, iako se ne smije nadati da će mu ikada stići dokraja, mora sve dublje i dublje proučavati sklad i zakone tog svijeta, jer naša čovječnost se stječe jedino uz tu cijenu. Čovjek mora spoznati sve regije tog vidljivog svijeta, one niže od njega, one koje su mu prethodile i one koje su suvremene s njim, sve mehaničke, fizičke, kemijske, geološke i organske evolucije na svim stupnjevima razvoja biljnog i animalnog života, tj. sve uzroke i uvjete svojeg vlastitog rođenja i postojanja, da bi mogao razumjeti svoju vlastitu prirodu i svoju misiju na ovoj Zemlji – koja je njegova jedina domovina, jedina pozornica na kojoj se odvija njegov život – da bi mogao u ovom svijetu slijepe fatalnosti uspostaviti kraljevstvo slobode.

U tome je, dakle, zadatak čovjeka. Taj je zadatak neiscrpan, beskonačan i sasvim dostatan da zadovolji duhove i srca i onih najambicioznijih. Kao kratkotrajno i nezamjetljivo biće usred oceana bez obala univerzalne transformacije, s jednom nepoznatom vječnošću za sobom i jednom nepoznatom vječnošću pred sobom, misaoni čovjek, aktivni čovjek, čovjek svjestan svoje ljudske misije ostaje ponosan i miran u osjećaju svoje slobode koju osvaja sam osvjetljujući, pomažući i po potrebi pobunjujući svijet oko sebe. U tome je njegova utjeha, njegova naplata i njegov jedini raj. Svjestan toga i zapitan da vam kaže svoju intimnu misao i svoju zadnju riječ o stvarnom jedinstvu svemira, on će vam reći da je ono *vječna i univerzalna transformacija*, kretanje bez početka, bez granica i bez kraja. To je dakle, apsolutna suprotnost bilo kakvoj providnosti – to je negacija boga.

U svim religijama koje međusobno dijele svijet i koje posjeduju donekle razvijenu teologiju – osim budizma čija čudna i uostalom od strane nekoliko stotina milijuna njegovih pripadnika savršeno neshvaćena nauka uspostavlja jednu religiju bez boga – u svim metafizičkim sustavima bog nam se javlja prvenstveno kao jedno vrhovno biće, koje je vječno preegzistiralo i predeterminiralo, koje sadrži u sebi stvaralačku misao i volju, a ujedno je i ono samo ta misao i volja, koje stvaraju svako postojanje i koje su prethodne svakom postojanju. Bog je izvor i vječni uzrok svakog stvaranja, biće nepromjenljivo i uvijek jednako samome sebi u sveopćem kretanju svih stvorenih svjetova. Taj se bog, kao što smo vidjeli, ne nalazi u stvarnom svemiru, barem ne u onom dijelu svemira koji čovjek može doseći. Dakle, budući da ga nije mogao naći izvan sama sebe, čovjek ga je morao naći u samome sebi. Kako ga je tražio? Apstrahirajući od svih živih i

realnih stvari, od svih vidljivih i poznatih svjetova. No, vidjeli smo da na kraju tog besplodnog putovanja čovjekova sposobnost, odnosno akcija apstrahiranja nalazi samo jedan jedini predmet: samu sebe, no oslobođenu ikakva sadržaja i lišenu ikakva kretanja jer više nema ničega od čega da apstrahira, nalazi dakle, samu sebe kao apstrakciju, kao apsolutno nepokretno i apsolutno prazno biće. Rekli bismo da je to apsolutno ništavilo. No religijska mašta kaže: to je vrhovno biće – bog.

Uostalom, kao što smo već istakli, religijska mašta je do tog naziva došla povodeći se razlikom, ili čak oprekom, koju mišljenje na tom stupnju razvoja počinje uspostavljati između vanjskog čovjeka, a to je njegovo tijelo, i njegova unutarnjeg svijeta, a to su njegova misao i volja, odnosno čovječja duša. Religiozni čovjek, ne znajući, naravno, da čovječja duša nije drugo do proizvod i neprestano obnavljan i reproduciran krajnji izraz čovječjeg organizma, tj. čovječjeg tijela, nego videći, nasuprot, da u svakodnevnom životu izgleda kao da se tijelo uvijek poslušno pokorava naredbama misli i volje, pretpostavlja stoga da je duša, ako ne stvoritelj, a ono barem uvijek, gospodar tijela kojem, dakle, ne preostaje drugi zadatak već da joj služi i da je očituje. Na isti način religiozni čovjek, od trenutka kad je njegova sposobnost apstrahiranja, na način koji smo upravo opisali, došla do pojma o univerzalnom i vrhovnom biću, koje nije drugo, kao što smo dokazali, nego ta moć apstrahiranja koja se postavlja samoj sebi kao predmet, od tog pojma čini dušu cijelog svemira – boga.

Tako je pravi bog – univerzalno, vječno i nepokretno biće stvoreno zajedničkim djelovanjem čovjekove religijske mašte i čovjekove sposobnosti apstrahiranja – prvi put u povijesti bio inauguiran. No, čim je na taj način stvorio i inauguirao boga, čovjek ga je, zaboravljajući, ili bolje rečeno, ne znajući za svoju vlastitu umnu akciju koja je jedina boga stvorila, odnosno, ne prepoznavajući se više u svojoj vlastitoj tvorevini, u tom *univerzalnom abstractumu*, on ga je počeo obožavati. Uloge su se tim časom zamijenile: stvoreni je postao tobožni stvoritelj, a istinski stvoritelj čovjek, smjestio se među tolika druga bijedna stvorenja kao jedno jadno, tek nešto malo povlašteno biće.

Nakon što je bog inauguiran, sukcesivni i postupni razvoj raznih teologija objašnjava se prirodno, i to kao odraz razvoja čovječanstva u povijesti. Naime, čim se je ideja o jednom izvanrednom i vrhovnom biću uvukla u čovjekovu maštu i učvrstila u njegovu religijskom uvjerenju i to do te mjere da mu stvarnost toga bića odsad izgleda izvjesnijom od stvarnosti realnih stvari koje vidi i koje dodiruje prstima, prirodno je i nužno da ta ideja postaje glavnom osnovom cjelokupne čovjekove egzistencije, da ona čovjeka modificira, prožima i da ima nad njim isključivu i apsolutnu vlast. Vrhovno biće pojavljuje se odmah kao apsolutni gospodar, kao misao, volja i izvor, kao stvoritelj i upravljač svih stvari. I tako, budući da se istina o svakoj stvari nalazi samo u bogu i da svako pojedinačno biće, kako god snažno izgledalo, računajući tu i samog čovjeka, odsad može postojati samo uz božansku milost – što je, uostalom, savršeno logično jer inače bog ne bi bio vrhovno, svemoćno i apsolutno biće, tj. ne bi uopće postojao – slijedi da se ništa više ne može s njim nadmetati i sve mora biti ništavno u njegovoj prisutnosti.

Od tog časa, prirodnim razvojem stvari, čovjek pripisuje bogu sve sposobnosti, sve moći, sve vrline koje postupno pronalazi bilo u sebi bilo izvan sebe. Vidjeli smo da bog, inauguiran kao vrhovno biće, a koje u stvari nije ništa drugo do apsolutni abstractum, nema savršeno nikakve determinacije ni ikakvog sadržaja – on je prazan i ništa kao ništavilo. Kao takav, bog se ispunjava i obogaćuje svim realitetima postojećeg svijeta, pa, iako nije drugo do njihova apstrakcija, on se u religijskoj mašti pojavljuje kao njihov upravljač i gospodar, iz čega proizlazi da je bog apsolutni otimač. Zatim, budući da antropomorfizam leži u samoj biti svake religije, proizlazi i to da

prebivalište besmrtnih bogova, nebo, nije ništa drugo do jedno iskrivljeno ogledalo koje čovjeku vjerniku odražava njegovu vlastitu izvrnutu i uvećanu sliku.

Naime, djelovanje religije nije samo u tome da ona oduzima zemlji prirodna bogatstva i sile, a čovjeku njegove sposobnosti i vrline što ih on pronalazi u sebi tijekom svog povijesnog razvitka, da bi ih prenijela u nebo kao božanske attribute ili božanska bića. Vršeci to prenošenje, ona povrh toga radikalno mijenja prirodu tih sila i tih kvaliteta, ona ih iskrivljuje i kvari, dajući im dijametralno suprotan smjer od onog prvobitnog.

Na taj način ljudski razum, jedini organ koji posjedujemo za spoznavanje istine, postavši božanski razum, postaje za nas nerazumljiv i nameće se vjericima kao objava apsurdna. Na taj način se poštovanje prema nebu očituje kao prezir prema zemlji, a obožavanje božanstva kao ocrnjivanje čovječanstva; čovječja ljubav, ta neizmjerne prirodna solidarnost koja mora, unatoč svim razlikama u bojama i rasama ujediniti prije ili kasnije sve ljude u jedno zajedničko bratstvo, omogućiti sreću i slobodu svakoga u ovisnosti o slobodi i sreći svih ostalih – ta ljubav, transformirana u božansku ljubav i u religijsko milosrđe, postaje time bič čovječanstva. Dokaz je tome sva ona krv prolivena u ime religije od početka povijesti, te milijuni ljudskih žrtava prineseni veličanstvenoj slavi bogova. Napokon i sama pravda, ta buduća majka jednakosti, nakon što je religijskom maštom prenesena u nebeske predjele i transformirana u božansku pravdu, pala je odmah natrag na zemlju u teološkom obliku milosti te od tada podržava uvijek i svugdje one najjače i sije među ljude samo okrutnost, privilegije, monopole i sve monstruozne nejednakosti što ih je posvetilo povijesno pravo.

Ne želimo nijekati povijesnu nužnost religije, ni tvrditi da je ona bila apsolutno zlo u povijesti. Ako i jest bila zlo, bila je neizbježno i nužno zlo, što je, na žalost, još danas za neizmjernu većinu neukog stanovništva, kao što su u razvoju svake ljudske sposobnosti, slabosti i zablude također nužna zla. Religija je, kao što smo rekli, prvo buđenje čovječjeg razuma u obliku božanskog nerazuma; ona je prvi osvit ljudske istine kroz božanski veo laži; prva manifestacija ljudskog morala, pravde i prava kroz povijesne nepravde božanske milosti; ona je, napokon, učenje slobode pod ponizavajućim i mučnim jarmom božanstva, jarmom koji će trebati slomiti da bi se napokon zaista osvojio razumski razum, istinska istina, potpuna pravda i stvarna sloboda.

Izlazeći iz bestijalnosti, čovjek-životinja zahvaljujući religiji čini prvi korak prema humanosti; no dok god bude religiozan, on nikad neće postići svoj cilj jer ga svaka religija osuđuje na absurd i, iskrivljujući smjer njegovih koraka, prisiljava ga da traži božansko umjesto ljudskog. Ljudi koji su tek oslobođeni prirodnog ropstva, na koje i dalje ostaju osuđene sve ostale vrste životinja, preko religije padaju istog časa ponovno u ropstvo, ovaj put u ropstvo drugih ljudi i kasta privilegiranih božjim izborom.

Kao što je poznato, jedan od osnovnih atributa besmrtnih bogova jest taj da su oni zakonodavci ljudskoga društva, osnivači države. Čovjek, kažu gotovo sve religije, ne bi bio u stanju da razluči dobro od lošega i pravedno od nepravednoga. Trebalo je, dakle, da samo božanstvo, na ovaj ili onaj način, siđe na zemlju da ga to nauči i da uspostavi u ljudskom društvu politički i pravni poredak, iz čega prirodno slijedi ovaj pobjedonosni zaključak: svi zakoni i svaka ustanovljena vlast, budući da ih je nebo posvetilo, moraju se uvijek i slijepo slušati.

To je veoma ugodno za vladaoce, no veoma neugodno za vladane; a budući da pripadamo ovim potonjima, imamo i previše razloga da pobliže preispitamo vrijednost te stare tvrdnje koja nas je sve učinila robovima, s ciljem da se oslobodimo njezina jarma.

To je pitanje za nas sada krajnje pojednostavljeno: budući da boga nema, odnosno, budući da on nije ništa drugo do proizvod naše sposobnosti apstrahiranja ujedinjene u prvom braku s

religijskim osjećajem koji smo naslijedili iz doba naše animalnosti, budući, dakle, da je bog tek jedan univerzalni abstractum, nesposoban za kretanje i vlastito djelovanje, odnosno apsolutno ništavilo zamišljeno kao vrhovno biće koje pokreće samo religijska mašta, dakle, ništavilo apsolutno prazno i bez ikakva sadržaja koje se obogaćuje svim zemaljskim realitetima, a čovjeku daje jedino ono što mu je prethodno bio oteo i to u jednom neprirodnom, iskvarenom, božanskom obliku, očito je, prema tome, da bog ne može biti ni dobar, ni zao, ni pravedan, ni nepravedan. On ne može ništa htjeti, ni ništa uspostaviti jer u stvarnosti on nije ništa, a postaje sve jedino religioznom lakovjernošću. Prema tome, ako je ova potonja našla u njemu ideje pravde i dobra, to znači da mu ih je prethodno ona sama nesvjesno dala; misleći da prima, ona je davala. No, da bi ih mogao dati bogu, čovjek ih je morao imati! Gdje ih je pronašao? Nužno u samome sebi. No sve što on ima, naslijedio je prvenstveno iz svoje animalnosti jer je njegov duh isprva tek objašnjenje i izraz njegove animalne prirode. Dakle, ideje pravednoga i dobrog nužno imaju, kao i sve ljudsko, svoj korijen u samoj čovjekovoj animalnosti.

I doista, elementi onoga što nazivamo *moralom* nalaze se već u životinjskom svijetu. Kod svih vrsta životinja, bez i jedne iznimke, samo s velikom razlikom u razvojnom stupnju, uočavamo dva oprečna instinkta: instinkt za očuvanjem jedinke i instinkt za očuvanjem vrste ili, ljudskim rječnikom rečeno, *egoistički instinkt* i *socijalni instinkt*. S gledišta znanosti, kao i s gledišta same prirode, ta su dva instinkta jednako prirodna i prema tome jednako legitimna i, što je još važnije, jednako potrebna u prirodnoj ekonomiji bića. Pri tome je individualni instinkt jedan od temeljnih uvjeta za očuvanje vrste jer da se pojedinci energično ne brane protiv svih vanjskih nevolja i pritisaka što neprestano prijete njihovoj egzistenciji, sama vrsta, koja živi jedino u njima i po njima, ne bi se mogla održati. No, kad bi se sudilo o ta dva poriva uzimajući kao apsolutan kriterij samo isključivi interes vrste, reklo bi se da je socijalni instinkt dobar, a individualni instinkt, jer mu je suprotstavljen, loš. Kod mrava i kod pčela po tom kriteriju prevladava vrlina jer izgleda da u njih socijalni instinkt apsolutno poništava individualni instinkt. Sasvim je suprotno kod divljih zvijeri, pa se općenito može reći da u životinjskom svijetu više prevladava egoizam. Instinkt za očuvanjem vrste, naprotiv, budi se u njih tek u kratkim vremenskim intervalima i traje samo onoliko koliko je potrebno za rađanje i odgoj jednog legla.

Drugačije je to kod čovjeka. Izgleda – a to je jedan od dokaza njegove velike superiornosti nad svim ostalim vrstama životinja – da su u njega oba ta oprečna instinkta, i egoizam i socijabilnost, daleko snažnija i daleko manje razdvojiva nego kod nižih vrsta životinja: on je u svom egoizmu krvoločniji i od najkrvoločnijih zvijeri, a ujedno i socijabilniji od pčela i mrava.

Ispoljavanje snažnijeg egoizma ili individualnosti neke životinje nesumnjiv je dokaz savršenijeg organizma i više inteligencije njene vrste. Svaka vrsta životinja je određena jednim specijalnim zakonom, tj. jednim procesom oblikovanja i očuvanja koji joj je svojstven i koji je razlikuje od svih ostalih vrsta životinja. Izvan stvarnih jedinki što pripadaju vrsti kojom upravlja, taj zakon nema vlastite egzistencije. Njegova je stvarnost samo u tim jedinkama, no on njima upravlja apsolutno i one su njegovi robovi. Kod sasvim primitivnih životinjskih vrsta, čije se jedinke jedva mogu smatrati individualitetima, taj se zakon ispoljava više kao proces vegetalnog nego animalnog života i on im je sasvim tuđ, pa nastupa gotovo kao neki vanjski zakon kojem se jedinke tako reći mehanički pokoravaju. No, što se vrste više razvijaju, penjući se jednim progresivnim nizom prema čovjeku, to se više generički i specijalni zakon koji njima upravlja individualizira i to se potpunije taj zakon ostvaruje i ispoljava u svakoj jedinki koja time stječe sve određeniji karakter i sve izraženiju fizionomiju. Premda se i dalje slijepo pokorava tom zakonu kao i sve ostale jedinke, takva jedinka se, od časa u kojem se zakon počinje u njoj ispoljavati kao njezin vlastiti

individualni poriv, kao neka nužnost, i to više unutarnja nego vanjska – premda je ta unutarnja nužnost proizvedena, *a da ona to i ne sluti*, jednim mnoštvom vanjskih uzroka – osjeća slobodnijom i autonomnijom i sposobnijom za spontano kretanje nego što su to jedinke neke niže vrste. Ona počinje imati osjećaj svoje *slobode*. Možemo, dakle, reći da sama priroda svojim progresivnim transformacijama teži emancipaciji, te da je već u njenu krilu veća individualna sloboda nesumnjiv znak superiornosti. S animalnog gledišta relativno *najindividualnije i najslobodnije* biće je nedvojbeno čovjek.

Rekli smo da čovjek nije samo najindividualnije biće na Zemlji već je on i *najdruštvenije* biće. J.J. Rousseau je bio u velikoj zabludi misleći da je prvobitno društvo bilo uspostavljeno slobodnim ugovorom što su ga sklopili divljači. No J.J. Rousseau nije jedini koji to tvrdi. Većina modernih pravnikâ i publicista bilo Kantove škole, ili iz bilo koje druge individualističke i liberalne škole, ne priznaje ni društvo zasnovano na božanskom pravu teologa, ni društvo kao više ili manje mistično ostvarenje objektivnog morala kako ga definira hegelijanska škola, ni prvobitno animalno društvo kako ga zamišljaju naturalisti, već u nedostatku drugog temelja, htjeli ne htjeli, kao polaznu točku uzimaju *prešutni ugovor*. Prešutni ugovor! To znači ugovor bez riječi i prema tome bez misli i bez volje – potpuna besmislica! Apsurdna fikcija, i, što je još gore, opasna fikcija! Opaka podvala! To bi naime značilo da sam pristao dok još nisam bio u stanju ni da želim, ni da mislim, ni da govorim, jer se inače ne bih dao bez prigovora navući na tanak led, da osudim sebe i cjelokupno svoje potomstvo na vječno ropstvo.

Posljedice *društvenog ugovora* su doista zlokbne jer one dovode do apsolutne dominacije države. A ipak taj princip, promatran u svom polazištu, izgleda krajnje liberalan. Pretpostavlja se da su ljudi prije nego što su sklopili taj ugovor uživali apsolutnu slobodu jer po toj teoriji jedino je prirodni čovjek, odnosno divlji čovjek potpuno slobodan. Već smo rekli što mislimo o toj prirodnoj slobodi koja je zapravo apsolutna ovisnost čovjeka-gorile u neprestanoj opsesiji vanjskoga svijeta. No, ako pretpostavimo da je on na početku doista slobodan, zašto bi se onda udruživao u društvo? Da bi osigurao, odgovaraju zastupnici te teorije, svoju sigurnost od svih mogućih najezdi toga istog vanjskog svijeta, uključujući i druge ljude, udružene ili ne, no koji ne bi pripadali tom novom društvu koje se osniva.

Zamislimo, dakle, prvobitne ljude, apsolutno slobodne, svaki u sebi i po sebi, koji tu bezgraničnu slobodu mogu uživati samo u koliko se ne susreću, samo ukoliko su utonuli svaki u apsolutnu individualnu izolaciju. Sloboda jednoga nema potrebe za slobodom drugoga, naprotiv, budući da je svaka od tih individualnih sloboda dovoljna samoj sebi i postoji sama po sebi, sloboda svakoga pojedinca pojavljuje se nužno kao negacija slobode svih ostalih, a sve te slobode, kad se zajedno susretnu, moraju se međusobno ograničavati i smanjivati, protivrječiti si i poništavati se...

Da se ne bi potpuno poništile, te slobode odnosno njihovi nosioci, međusobom sklapaju jedan eksplicitni ili prešutni *ugovor*, kojim one napuštaju jedan dio sebe samih, da bi osigurale ostatak. Taj ugovor postaje temelj društva ili bolje reći države; treba, naime, primijetiti da u toj teoriji nema mjesta za društvo, u njoj postoji samo država, ili bolje rečeno, država je u sebi potpuno apsorbirala društvo.

Društvo je prirodan način egzistencije ljudske zajednice neovisno o ikakvu ugovoru. Njime upravljaju običaji ili tradicionalne navike, a nikada zakoni. Ono napreduje polagano vođeno impulsima individualnih inicijativa a ne mišlju i voljom zakonodavca. Ima mnogo zakona koji društvom upravljaju bez njegova znanja, no to su prirodni zakoni inherentni društvenom tijelu onako kao što su fizikalni zakoni inherentni materijalnim tijelima. Najveći dio tih zakona još nam je uvijek nepoznat, premda oni upravljaju ljudskim društvom sve od njegova rođenja, neovisno o misli

i volji ljudi koji su društvo formirali; iz toga proizlazi da te zakone ne treba brkati s političkim i pravnim zakonima koji su proklamirani od neke zakonodavne vlasti i koji su u teoriji koju upravo proučavamo smatrani logičkim dedukcijama prvog ugovora što su ga svjesno sklopili ljudi.

Međutim, država nije nikakav neposredni proizvod prirode; za razliku od društva, ona ne pretihodi buđenju misli u ljudi. Kasnije ćemo pokušati pokazati kako državu stvara *religijska svijest unutar prirodnog društva*. Prema liberalnim publicistima, prva država je bila stvorena slobodnom i promišljenom voljom ljudi; prema apsolutistima, ona je božansko ostvarenje. I u jednom i u drugom slučaju ona vlada nad društvom i nastoji ga potpuno apsorbirati.

U drugom slučaju ta je apsorpcija razumljiva sama po sebi: jedna božanska institucija mora nužno proždirati svaku prirodnu organizaciju. No mnogo je zanimljiviji prvi slučaj, odnosno činjenica da individualistička škola sa svojim slobodnim ugovorom dolazi do istog rezultata. I doista, ta škola počinje nijekanjem samog postojanja nekog prirodnog društva koje bi prethodilo ugovoru, jer bi jedno takvo društvo pretpostavljalo prirodne odnose među ljudima i prema tome *recipročno ograničavanje njihovih sloboda*, a ono bi nužno protivrječilo postojanju apsolutne slobode koju je, prema toj teoriji, navodno uživao svaki pojedinac prije sklapanja ugovora. Dapače, to ograničenje bilo bi upravo sam taj ugovor, što znači da je on kao prirodna činjenica postojao već i prije slobodnog ugovora. Dakle, prema toj teoriji, ljudsko društvo počinje tek sa sklapanjem ugovora. No, što je onda to društvo? To je čista i logička realizacija ugovora sa svim njegovim zakonodavnim i praktičnim odredbama i posljedicama – to je država.

Razmotrimo je поближе. Što ona predstavlja? Sumu negacija individualnih sloboda svih svojih članova; ili pak sumu žrtava koje svi njeni članovi podnose time što odustaju od jednog dijela svoje slobode u korist zajedničkog dobra. Vidjeli smo da je, prema individualističkoj teoriji, sloboda svakoga pojedinca granica ili pak prirodna negacija slobode svih ostalih: a to apsolutno ograničenje, ta negacija slobode svih ili prava svih – to je država. Dakle, ondje gdje počinje država, individualna sloboda prestaje, i obrnuto.

Netko će reći da država, predstavnik javnog spasa ili zajedničkog interesa svih, oduzima jedan dio slobode svakom pojedincu samo zato da bi im osigurala sav ostatak. No, taj ostatak je možda sigurnost, ili tome slično, ali nikako nije sloboda. Sloboda je nedjeljiva: ne može se od nje oduzeti jedan dio a da je se potpuno ne ubije. Taj mali dio koji mi oduzimate sama je bit moje slobode, isto što i cijela sloboda. Zbog nekog prirodnoga, nužnog i neodoljivog razloga, cijela moja sloboda usredotočuje se upravo u onom dijelu, koliko god on malen bio, koji mi od nje oduzimate. To je kao u priči o ženi modrobradog koja je imala na raspolaganju cijelu palaču s punom i potpunom slobodom da ulazi svakamo, da vidi i da takne sve, osim jedne ružne sobice koju joj je vladarska volja njenog strašnog muža pod prijetnjom smrti zabranila otvarati. I eto, ne osvrćući se na vellebne divote palače, njena se duša u potpunosti usredotočila na tu ružnu sobicu: otvorila ju je, a imala je i pravo što ju je otvorila, jer je to bio nužan akt njene slobode, dok je zabrana ulaska bilo flagrantno kršenje te iste slobode. Isti slučaj nalazimo u priči o grijehu Adama i Eve: zabrana da se okusi plod s drveta spoznaje, bez ikakva drugog obrazloženja osim da je to volja gospodnja, bila je akt strahovitog despotizma dragoga boga; i da su naši praroditelji poslušali, čitava ljudska rasa ostala bi i dan danas u najcrnjem ropstvu. Njihova neposlušnost nas je, međutim, oslobodila i spasila. To je bio, barem u mitu, prvi akt ljudske slobode.

No, zar bi država, reći će netko, demokratska država, zasnovana na slobodnom i općem pravu glasa svih građana, mogla biti negacija njihove slobode? A zašto ne? To će ovisiti potpuno o zadatku i moći koje će građani prepustiti državi. I republikanska država, zasnovana na općem pravu glasa, može biti veoma despotska, despotskija čak i od monarhističke države ako, pod

izlikom da predstavlja volju svih, bude svom težinom svoje kolektivne vlasti suzbijala volju i slobodno ponašanje svakog od svojih članova.

No država, mogao bi netko dodati, ograničava slobodu svojih članova samo ako ta sloboda vodi k nepravdi i k zlu. Ona ih sprečava da se međusobno ubijaju, da se potkradaju i da se uzajamno vrijeđaju, jednom riječju, da čine zlo, ostavljajući im nasuprot tome punu slobodu za vršenje dobra. No to je opet priča o modrobradom ili o zabranjenom voću: što je zlo, a što je dobro?

S gledišta teorije koju razmatramo, distinkcija između dobra i zla nije postojala prije sklapanja ugovora, već je svaki pojedinac bio uronjen u izolaciju svoje slobode ili svog apsolutnog prava i nije imao nikakvih drugih odnosa prema ostalima osim onih koje su mu nalagali njegova relativna slabost ili snaga – tj. njegov vlastiti oprez i interes⁴. Dakle, prema toj istoj teoriji, egoizam je bio vrhovni zakon i jedino pravo: dobro je bilo određeno uspjehom, zlo porazom, a pravda je bila samo posvećenje izvršenog čina bez obzira koliko on bio strašan, okrutan ili sramotan – upravo onako kao u političkom moralu koji danas prevladava u Evropi.

Distinkcija između dobra i zla, prema toj teoriji, počinje tek sa sklapanjem društvenog ugovora. Tada je sve ono za što je ustanovljeno da koristi zajedničkom interesu proklamirano dobrim, a sve što se tom interesu protivilo zlim. Ugovorne stranke, postavši građani i obvezavši se jednom više-manje svečanom pogodbom, preuzele su time na sebe jednu dužnost: dužnost da podrede svoje vlastite privatne interese općoj dobrobiti, neodvojivom interesu svih, a svoja pojedinačna prava javnom pravu. Jedini predstavnik tog prava, država, time je stekla ovlaštenje da guši sve pobune individualnog egoizma, no uz dužnost da štiti svakog svog člana u korištenju njegovih prava dok god ona nisu u suprotnosti sa zajedničkim pravom.

Razmotrit ćemo sada u što se mora razviti tako konstituirana država, kako u odnosu prema ostalim sebi jednakim državama, tako i u odnosu prema stanovništvu kojim upravlja. To nam se razmatranje čini još zanimljivijim i korisnijim zato što je tako definirana država zapravo identična modernoj državi i to onoj koja se odvojila od religijske ideje, tj. *laičkoj ili ateističkoj državi*, koju proklamiraju moderni publicisti. Pogledajmo, dakle, u čemu se sastoji njezin moral? Kao što smo rekli, radi se o modernoj državi i to u trenutku u kojem se oslobodila jarma crkve i u kojem je, prema tome, uzdrimala jaram univerzalnog ili kozmopolitskog morala kršćanske religije. Dodat ćemo i to, da ona još nije prožeta humanitarnim moralom ni humanitarnom idejom, što, uostalom, ona i ne može biti a da ne propadne. Naime, ona je zbog svoje odvojene egzistencije i svoje izolirane zbijenosti preuska da obuhvati i sadrži interese, a prema tome i moral cjelokupnog čovječanstva.

Moderne države došle su upravo do te točke. Kršćanstvo im više ne služi u druge svrhe osim kao izlika i fraza ili sredstvo za varanje lakovjernih, jer one teže ciljevima koji nemaju ništa zajedničkog s religioznim osjećajima. Veliki državnici naših dana, razni Palmerstoni, Muravjovi, Cavouri, Bismarcki, Napoleoni i drugi veoma bi se smijali kad bi se njihovi vjerski izljevi uzimali ozbiljno. A smijali bi se još i više kad bi im se pripisivali humanitarni osjećaji, obziri i namjere, koje, uostalom, u javnim istupima nikad ne propuštaju nazivati glupostima.

Što onda preostaje kao sadržaj njihova morala? Jedino interes države. S tog gledišta, koje je, uostalom, uz veoma malo iznimaka bilo gledište državnika, tih *jakih ličnosti* svih vremena i svih zemalja, sve što služi očuvanju, veličini i moći države, bez obzira kakvo je to svetogrđe s religij-

⁴ Takvi odnosi, uostalom, nikad nisu mogli postojati među prvobitnim ljudima, jer je društveni život prethodio buđenju individualnih svijesti i promišljene volje u ljudi i jer izvan društva nijedno ljudsko biće nikad nije moglo imati niti apsolutnu niti čak relativnu slobodu. S nepravom pripisani prvobitnim ljudima, ti odnosi zapravo su oni koji danas stvarno postoje među modernim državama. Svaka od njih, naime, smatra da isključivo ona, i nijedna druga,

skog gledišta i bez obzira kako to možda grozno izgleda sa stajališta ljudskog morala, sve je to, dakle, *dobro*, i vice versa, sve što se protivi veličini i moći države, bila to najsvetija, najhumanija i najpravednija stvar, to je *zlo*. Takvi su u biti stoljetni moral i stoljetna praksa svih država.

Takav je i moral države zasnovane na teoriji o društvenom ugovoru. Prema toj teoriji, dobro i pravedno započinju tek s ugovorom i zapravo nisu ništa drugo do sam sadržaj i cilj ugovora, tj., *zajednički interes i javno pravo* svih pojedinaca koji su ga među sobom sklopili, *uz izuzeće svih onih koji su ostali izvan ugovora* – prema tome, dobro i pravedno nisu ništa drugo nego *najveća satisfakcija dana kolektivnom egoizmu jednog posebnog i ograničenog društva* koje, budući da je zasnovano na djelimičnom žrtvovanju individualnog egoizma svakog svog člana, odbacuje iz svog okrilja, kao strance i prirodne neprijatelje, golemu većinu pripadnika ljudske vrste, pripadali oni ili ne analognim društvima.

Postojanje jedne ograničene države nužno pretpostavlja postojanje i po potrebi izaziva stvaranje više takvih država, jer prirodno je da se ljudi koji se nalaze izvan nje i egzistenciji i slobodi kojih ona prijeti, udružuju sa svoje strane protiv nje.

I tako se odmah čovječanstvo razdjeljuje u niz međusobno tuđih, neprijateljskih i prijetećih država. Među njima nema zajedničkog prava, odnosno društvenog ugovora, jer ako bi takav ugovor postojao, one bi prestale biti države apsolutno nezavisne jedna o drugoj i postale bi federalni članovi jedne jedine velike države. No, osim u slučaju da ta država ne obuhvaća čitavo čovječanstvo, ona bi imala protiv sebe isti takav stav nužnog neprijateljstva drugih velikih federativno uređenih država – dakle, i dalje bi vladao rat kao vrhovni zakon kao nužnost inherentna samom postojanju čovječanstva.

Bila ona federativno uređena ili ne, svaka država, ako ne želi propasti, mora, dakle, nastojati da postane što moćnija. Ona mora proždirati da ne bi bila proždrt, osvajati da ne bi bila osvojena, porobljavati da ne bi bila porobljena, jer dvije sile slične po jakosti a istodobno tuđe jedna drugoj ne mogu koegzistirati a da se međusobno ne uništavaju.

Država je, dakle, najflagrantnija, najciničnija i najpotpunija negacija humaniteta. Ona razbija univerzalnu uzajamnost svih ljudi na zemlji i udružuje se s jednim dijelom ljudi samo zato da bi mogla uništiti, osvojiti i porobiti sve ostale. Njezina zaštita pokriva samo njene vlastite građane i ona ljudsko pravo, čovječnost i civilizaciju priznaje samo unutar svojih vlastitih granica. Budući da ne priznaje nikakvo pravo izvan same sebe, ona, logično, prisvaja sebi pravo najgrublje nečovječnosti protiv svih drugih skupina ljudi koje može pljačkati, ubijati ili porobljavati po miloj volji. Ako se ona prema njima pokazuje plemenitom i humanom, to nikad ne proizlazi iz obveze, jer ona ima obveze u prvom redu prema sebi samoj, a zatim prema onim svojim članovima koji su je slobodno osnovali i koji je i dalje slobodno konstituiraju, odnosno koji su, kao što se to uvijek na kraju događa, postali njeni podanici. Budući da međunarodno pravo ne postoji i *budući da ono nikad ne bi moglo ozbiljno i realno postojati a da iz temelja ne sruši sam princip apsolutne suverenosti država*, država ne može imati obveza prema stranim skupinama ljudi. Dakle, ako ona humano postupa s nekim osvojenim narodom, ako ga tek napola pljačka i uništava i ako ga ne svodi na najniži stupanj ropstva, razlog je tome politika i možda oprez ili pak čista velikodušnost, ali nikada obveza, jer ona ima apsolutno pravo da tim narodom raspolaže po miloj volji.

Ta flagrantna negacija humaniteta, koja predstavlja samu bit države, s gledišta države je vrhunska obveza i najveća vrlina: ona se zove *rodoljublje* i tvori čitav *transcendentni moral* države.

ima apsolutnu slobodu, apsolutnu vlast i apsolutno pravo i, prema tome, s ostalim državama stupa samo u one odnose koje joj nalaže njezin vlastiti interes – što nužno dovodi do toga da su sve u stanju permanentnog rata.

Kažemo transcendentni moral jer on redovito nadilazi razinu ljudskog, kolektivnog ili individualnog morala i time najčešće dolazi s njima u kontradikciju. Tako se, npr., vrijeđanje, ugnjetavanje, otimanje, pljačkanje, ubijanje i porobljavanje bližnjega, po uobičajenom ljudskom moralu smatra zločinom. Naprotiv, s gledišta rodoljublja, ako se takva djela u javnom životu čine u slavu države da bi se sačuvala ili čak povećala njena moć, postaju ona dužnošću i vrlinom. A ta vrlina i dužnost obvezni su za svakog rodoljubnog građanina; smatra se da ih je svatko dužan izvršavati, i to ne samo protiv tuđinaca već čak i protiv vlastitih sugrađana, koji su također članovi ili podanici države, i to svaki put kad to zahtijeva dobrobit države.

To nam objašnjava zbog čega je od početka povijesti, tj. od rođenja država, svijet politike uvijek bio, a jest i dalje, poprište krupne lopovštine i okrutnog razbojništva, i to visokocjenjenog razbojništva i lopovštine jer ih je nalagalo rodoljublje, transcendentni moral i vrhunski interes države. To nam objašnjava zašto cjelokupna povijest starih i modernih država nije ništa drugo do niz strahovitih zločina; zbog čega su bivši i sadašnji kraljevi i ministri svih vremena i svih zemalja, državnici, diplomati, birokrati i ratnici, sudeći s gledišta jednostavnog morala i ljudske pravde, stotinu puta, tisuću puta zaslužili vješala ili robiju; jer nema tih podlosti, okrutnosti, svetograđa, vjerolomstava, kleveta, sramotnih nagodbi, ciničnih krađa, bezočnih pljački ni prljavih izdaja koje svakodnevno nisu izvršavali i koje svakodnevno ne izvršavaju predstavnici država, s jednom jedinom isprikom u obliku jedne rastezljive izjave, tako ugodne i užasne u isti mah: *državni interes!*

Izjava uistinu strašna! Izjava koja je u službenim krugovima i vladajućim klasama društva pokvarila i obećastila više ljudi nego samo kršćanstvo. Čim se ona izgovori, sve zašuti i sve prestaje: poštenje, čast, pravda, pravo, čak i samo sažaljenje prestaje, a s njim i logika i zdrav razum: crno postaje bijelo a bijelo crno, grozota postaje humanost, a najkukavnije vjerolomstvo i najkrvaviji zločin postaju zaslužna djela!

Veliki talijanski politički teoretičar i filozof Machiavelli prvi je izgovorio te riječi ili im je barem prvi dao njihov pravi smisao i golemu popularnost, koju još i danas uživaju među našim državnim upravljačima.

Realistični i pozitivni mislilac, kakav je već bio, on je prvi shvatio da velike i moćne države mogu biti osnivane i održavane jedino zločinom – mnogobrojnim krupnim zločinima i radikalnim prezirom prema svemu što se naziva poštenje! On je to napisao, objasnio i dokazao sa strahovitom otvorenošću. A budući da je ideja humaniteta bila savršeno nepoznata u njegovo doba, nadalje, budući da je ideja bratstva, ne ljudskog već religioznog, koju je propovijedala katolička crkva, bila i tada, kao i uvijek, tek grozna ironija, jer su je sama djela crkve svakodnevno opovrgavala, te budući da u njegovo doba nitko još nije ni slutio da postoji nešto kao narodno pravo – jer su narodi uvijek bili smatrani tromom i nesposobnom masom spremnom na vječnu poslušnost, nekom vrsti državnog mesa koje se može po volji sjeći i tlačiti – te budući da tada nije bilo apsolutno ničega ni u Italiji, ni drugdje, što bi bilo iznad države, Machiavelli je iz toga veoma logično zaključio da je država vrhovni cilj svake ljudske egzistencije, da joj treba služiti pod svaku cijenu, te da, budući da je interes države važniji od svih drugih stvari, dobar rodoljub ne smije ustuknuti ni pred kakvim zločinom da bi joj služio. On savjetuje zločin, on ga nalaže i čini od njega *conditio sine qua non* političke inteligencije i istinskog rodoljublja. Zvala se država monarhijom ili republikom, za njeno će očuvanje i pobjedu zločin uvijek biti neophodan. Taj će zločin svakako mijenjati smjer i predmet, no njegova će priroda ostati ista. Bit će to uvijek nasilno i trajno kršenje pravde, samilosti i poštenja – za dobrobit države.

Da Machiavelli ima pravo, u to ne smijemo sumnjati nakon tri i pol stoljeća iskustva što su protekla od njegovih vremena. Da, cijela povijest nam pokazuje da su male države poštene jedino zbog svoje slabosti, a da se moćne države održavaju jedino zločinom. No, ipak će naš zaključak biti apsolutno različit od njegova i to zbog jednog veoma jednostavnog razloga: mi smo djeca revolucije i od nje smo naslijedili religiju humaniteta koju moramo osnovati na ruševinama religije diviniteta. Vjerujemo u prava čovjeka, u nužno dostojanstvo i emancipaciju ljudske vrste; vjerujemo u ljudsku slobodu i u ljudsko bratstvo osnovano na ljudskoj pravdi. Jednom riječju, vjerujemo u pobjedu humaniteta na zemlji; no ta pobjeda, koju želimo svim srcem i dolazak koje svim našim naporima želimo ubrzati, budući da je po samoj svojoj prirodi negacija zločina, koji pak nije ništa drugo nego negacija humaniteta, moći će se ostvariti tek kad zločin bude prestao biti ono što je on danas više-manje svugdje: *sama osnova političke egzistencija nacija koje je potpuno obuzela i kojima vlada ideja države*. A budući da je već dokazano da nijedna država ne bi mogla postojati a da ne čini zločine, ili da barem o njima ne snuje i ne razmišlja ukoliko je nemoćna da ih izvršava, dolazimo danas do zaključka *o apsolutnoj nužnosti destrukcije država* ili, ako hoćete, o nužnosti njihove radikalne i potpune transformacije u tom smislu da ne budu više centralizirane sile, organizirane odozgo nadolje nasiljem ili autoritarnom primjenom bilo kakvog principa, već treba da se reorganiziraju odozdo nagore i to uz apsolutnu slobodu svih svojih dijelova da se ujedine ili da se ne ujedine i uz slobodu svakog tog dijela da, kad god želi, iziđe iz saveza, pa i u slučaju da je prethodno u nj slobodno stupio. Dakle, ta se reorganizacija treba izvršiti prema stvarnim potrebama i prirodnim težnjama dijelova na osnovi slobodnog federativnog udruživanja pojedinaca, društava, općina, oblasti, pokrajina i naroda u čovječanstvo.

Takvim zaključcima nužno nas vodi proučavanje vanjskih odnosa države, čak i one takozvane slobodne, s drugim državama. Vidjet ćemo kasnije da i država koja počiva na božanskom pravu ili na religijskom posvećenju dolazi upravo do istih odnosa. Razmotrimo najprije kakve odnose prema svojim vlastitim podanicima ima država zasnovana na slobodnom ugovoru.

Vidjeli smo da time što odbacuje od sebe golemu većinu pripadnika ljudske vrste, isključujući ih iz dogovora i obveza morala, pravde i prava, ona niječe humanitet uzvišenom riječju Rodoljublje, te nameće svim svojim podanicima nepravdu i okrutnost kao vrhovnu dužnost. Ona u njima ograničuje, krnji i ubija humanost s ciljem da prestanu biti ljudi i da postanu samo građani, odnosno – što bi bilo ispravnije reći s gledišta povijesnog slijeda činjenica – s ciljem da se nikad ne uzdignu iznad građanina na razinu čovjeka. Vidjeli smo, uostalom, da svaka država, ako ne želi propasti i ako ne želi da je proždru susjedne države, mora težiti što većoj moći, te da, čim postane moćna, mora osvajati. A osvajanje, bez obzira u kojem obliku i pod kojim imenom se ono provodi, ostavlja za sobom osvojene, podjarmljene i porobljene narode. Ropstvo je, dakle, nužna posljedica samog postojanja države.

Ropstvo može mijenjati oblik i ime, no njegova bit ostaje ista. Ta se bit daje izraziti slijedećim riječima: *biti rob znači morati raditi za drugoga, a biti gospodar znači živjeti od tuđega rada*. U antičkom svijetu, kao i danas u Aziji i Africi, a također i u jednom dijelu Amerike, robove otvoreno nazivaju robovima. U srednjem vijeku zvali su ih kmetovima, a danas ih zovu *najamnim radnicima*. Položaj najamnih radnika je daleko povoljniji i blaži od položaja robova, no oni su glađu i političkim i društvenim institucijama jednako tako prisiljavani da teškim radom održavaju tuđu apsolutnu ili relativnu dokolicu. Prema tome, oni jesu robovi. Općenito, nijedna država, ni antička, ni moderna, nije nikad mogla i nikad neće moći postojati bez prisilnog rada masa, bilo najamnih radnika, bilo robova, jer prisilni rad čini osnovni i apsolutno nužni temelj slobod-

nog vremena, slobode i civilizacije političke klase, tj. *građana*. S tog gledišta čak ni Sjedinjene Američke Države ne predstavljaju iznimku.

To su unutrašnji uvjeti države koji nužno proizlaze iz njezina vanjskog položaja, tj. iz njezina prirodnoga, trajnog i neizbježnog neprijateljstva prema svim ostalim državama. Razmotrimo sada uvjete koji se izravno tiču onih građana što su se slobodnim ugovorom konstituirali u državu.

Država nema samo zadatak da jamči sigurnost svojim članovima od svih napada što dolaze izvana, već ih i unutar svojih granica mora braniti jedne od drugih i *svakog od sama sebe*. Naime, svaka država – a to je jedno od njezinih karakterističnih i bitnih svojstava – kao i svaka teologija, pretpostavlja da je čovjek u biti loš i zao. U državi koju sada ispituje, *dobro*, kao što smo vidjeli, počinje tek sa sklapanjem društvenog ugovora i prema tome je proizvod tog ugovora, sam njegov sadržaj. Ono nije proizvod slobode. Naprotiv, dok god su ljudi izolirani u svojoj apsolutnoj individualnosti i dok god uživaju svoju punu prirodnu slobodu kojoj ne priznaju pravnih granica, već samo stvarnih, oni slijede samo jedan jedini zakon, zakon svog prirodnog egoizma: oni se međusobno vrijeđaju, zlostavljaju i potkradaju, jedan drugog kolju i proždiru, i to svatko prema stupnju svoje inteligencije, lukavosti i svojih fizičkih snaga, upravo onako kako se danas ponašaju, kao što smo već uočili, države. Dakle, ljudska sloboda ne proizvodi *dobro*, već *zlo*, odnosno čovjek je zao po prirodi. A kako je postao zao? Stvar je teologije da to objasni. Činjenica je da ga država, prilikom svog nastajanja već zatječe kao zlog, te preuzima na sebe zadatak da ga učini dobrim, odnosno, da prirodnog čovjeka transformira u građanina. Netko bi na to mogao primijetiti slijedeće: budući da je država proizvod ugovora što su ga ljudi sklopili slobodno, te budući da je dobro proizvod države, slijedi da je dobro proizvod slobode! Taj zaključak nikako ne stoji. Naime, prema teoriji koju razmatramo, država nije proizvod slobode, već, naprotiv, dobrovoljnog žrtvovanja i negacije slobode. Prirodni ljudi, *pravno* apsolutno slobodni, no *stvarno* tijekom cijelog života izloženi svim mogućim opasnostima koje prijete njihovoj sigurnosti, upravo zato da tu sigurnost sačuvaju i zaštite, žrtvuju i odriču se jednog, većeg ili manjeg dijela svoje slobode, no time što su žrtvovali dio slobode svojoj sigurnosti, dakle, time što su postali građani, oni postaju *robovi države*. Imamo, dakle, sve razloga da ustvrdimo kako se *s gledišta države dobro rađa ne iz slobode, već, naprotiv, iz negacije slobode*.

Zar nije zanimljiva ta sličnost između teologije, dakle crkvene nauke, i politike, dakle teorije države, taj susret dvaju prividno tako suprotnih sustava misli i činjenica u jednom te istom uvjerenju: *u uvjerenju o nužnosti žrtvovanja ljudske slobode s ciljem da se ljude moralizira i da ih se transformira, prema jednoj od njih – u svece, a prema drugoj – u vrle građane*. Nas ta podudarnost nimalo ne iznenađuje jer smo uvjereni, a pokušat ćemo to kasnije i dokazati da su politika i teologija dvije sestre koje imaju isto porijeklo i koje pod različitim imenima teže istom cilju, te da je svaka država zemaljska crkva, kao što svaka crkva, sa svojim nebom, boravištem blaženih i besmrtnih bogova, nije ništa drugo do nebeska država.

Država, dakle, kao i crkva, polazi od bitne pretpostavke da su ljudi u svojoj srži zli, te da bi se prepušteni svojoj prirodnoj slobodi međusobno uništavali i da bi u tom slučaju nastala najgora anarhija u kojoj bi jaki ubijali ili eksploatirali slabe (sušta suprotnost onome što se danas zbiva u našim državama-modelima, zar ne?). Država postavlja princip da je za uspostavu javnog reda nužan neki vrhovni autoritet, te da je ljudima potreban vođa koji će ih voditi i uzda kojom će se

⁵ To je Mazzinijev ideal. Usp. *Doveri dell'uomo* (Napoli, 1860), str. 83 i *A Pio IX Papa*, str. 27: »Crediamo santa l'Autorità quando consacrata del genio e della virtù, soli sacerdoti dell'avvenire, e manifestata della vasta potenza di sacrificio, predica il bene e liberamente accettata, guida visibilmente ad esso...«

obuzdavati njihove zle strasti. Taj autoritet mora dolaziti od nekoga umnog i kreposnog čovjeka,⁵ zakonodavca svog naroda, kao što su Mojsije, Likurg i Solon, dok će vođa i uzda biti utjelovljeni u mudrosti i represivnoj moći države.

U ime logike lako bismo mogli izvrnuti ruglu postojanje zakonodavca u državnom sustavu koji upravo razmatramo jer osnova tog sustava nije skup zakona što ga je nametnuo neki autoritet, već međusobni sporazum koji su slobodno sklopili slobodni osnivači države. A budući da ti osnivači, u skladu s razmatranom teorijom, nisu bili drugo doli divljači koji su sve dotad živjeli u potpunoj prirodnoj slobodi i, prema tome nisu poznavali razliku između dobra i zla, mogli bismo se upitati na koji način im je odjednom uspjelo da ih razlikuju i odvajaju? No, netko bi nam mogao odgovoriti: budući da su oni sklopili svoj međusobni ugovor prvobitno samo radi svoje zajedničke sigurnosti, ono što su nazvali *dobro*, i što su utanačili u svom ugovoru, sadržavalo je tada tek samo nekoliko malobrojnih točaka, kao npr.: da se međusobno ne ubijaju, da se međusobno ne potkradaju, te da se uzajamno potpomažu protiv svih vanjskih napada; a da je kasnije neki zakonodavac, čovjek uman i krepostan, već rođen u okrilju jednog tako formiranog društva i, prema tome, na neki način odgojen u njegovu duhu, proširio i produbio uvjete i osnove prvobitnog sporazuma i stvorio time prvi zbornik morala i zakona.

No u tom slučaju se odmah javlja jedno drugo pitanje: uz pretpostavku da je neki čovjek rođen unutar toga još veoma primitivnog društva i obdaren izvanrednim umom, zahvaljujući veoma sirovoj naobrazbi što ju je primio u tom društvu i uz pomoć svoga uma sastavio jedan moralni kodeks, pitanje je kako mu je uspjelo da privoli svoj narod da taj kodeks prihvati? Zar jedino snagom logike? To je nemoguće. Logika, doduše, uvijek na kraju pobijedi, pobijedi čak i najtvrdokornije duhove, no zato joj je potrebno mnogo više vremena nego što traje čovjekov život, a da uvjeri ljude onako primitivna duha, trebalo bi joj nekoliko stoljeća. Nasiljem i prisilom? No, u tom slučaju to više ne bi bilo društvo zasnovano na slobodnom ugovoru, već na osvajanju i podjarmljivanju, što bi nas dovelo izravno do stvarnih, povijesnih društava u kojima se, istina, sve objašnjava daleko prirodnije nego u teorijama naših liberalnih publicista. Međutim, u tom slučaju istraživanje i proučavanje tih društava ne samo da ne služi, kao što bi ta gospoda željela, glorifikaciji države već nas naprotiv navodi, kao što ćemo kasnije vidjeti, da zaželimo sasvim suprotno – njenu što skoriju radikalnu i potpunu destrukciju.

Preostaje i treća mogućnost kojom se neki veliki zakonodavac nekog divljeg naroda mogao poslužiti da nametne svoj zakonik masi svojih sugrađana: božanski autoritet. I doista, vidimo da su najveći poznati zakonodavci, od Mojsija do Muhameda, pribjegli tom sredstvu. Ono je veoma djelotvorno u narodima kod kojih vjerovanja i religijski osjećaj imaju još uvijek velik utjecaj i stoga je, naravno, veoma moćno u nekom divljem narodu. Samo što takvo društvo, za čije bi osnivanje to sredstvo poslužilo, ne bi više imalo kao temelj slobodni ugovor. Naime, budući da bi bilo konstituirano izravnim upletanjem božje volje, ono bi nužno bilo jedna teokratska, monarhistička ili aristokratska, a nikako demokratska država. No, kako se s dragim bogovima ne može cjenkati, te kako je njihov despotizam ravan njihovoj moći pa je čovjek prisiljen slijepo prihvaćati sve što oni nameću i uz to podnositi njihovu volju, slijedi da u zakonodavstvu koje određuju bogovi nema mjesta za slobodu. Napustimo, dakle, razmatranje konstituiranja uostalom u povijesti veoma čestog, države izravnom ili neizravnim intervencijom božje svemoći, uz obećanje da ćemo o tome kasnije još govoriti, i vratimo se na proučavanje slobodne države zasnovane na slobodnom ugovoru. Već smo se uvjerali da ne možemo nikako objasniti u sebi protivrječnu činjenicu zakonodavstva koje bi emaniralo iz genija jednog jedinog čovjeka i koje bi bilo jednodušno odobreno i slobodno prihvaćeno od cijelog jednog divljeg naroda, a da pri tom zakonodavac nije

morao pribjeći ni brutalnoj sili ni nekoj božanskoj podvali. No, pretpostavimo da vjerujemo u to čudo. Ali neka nam netko onda objasni jedno drugo, isto tako nevjerovatno čudo: kako taj novi zbornik morala i zakona, nakon što je proklamiran i jednodušno prihvaćen, ulazi u praksu, u život? Tko se brine za njegovu provedbu?

Može li se vjerovati da su se nakon tog jednodušnog prihvaćanja, svi, ili barem većina divljaka što su sačinjavali neko primitivno društvo, a koji su se, prije nego što su novi zakoni bili proglašeni, nalazili u najdubljoj anarhiji, odjednom i do te mjere promijenili zbog same činjenice tog proglašenja i tog slobodnog prihvaćanja, da su, sami od sebe i bez drugog poticaja osim svojih vlastitih uvjerenja, stali savjesno primjenjivati i redovito izvršavati propise i zakone u kojima im je bio nametnut jedan do tada njima nepoznat moral?

Kad bi se dopustila mogućnost takvog čuda, bilo bi to ujedno i priznanje beskorisnosti države, priznanje sposobnosti prirodnog čovjeka da shvaća, želi i čini dobro, bez ikakva drugog poticaja osim svoje vlastite slobode, a to bi bilo isto toliko protivno teoriji takozvane slobodne države, koliko i teoriji religijske ili božanske države. Naime, one se obje osnivaju na pretpostavci o nesposobnosti ljudi da se sami uzdignu do dobra i da dobro čine zbog prirodnog poticaja, jer ih, naprotiv, prema tim istim teorijama, taj poticaj vodi neodoljivo i uvijek prema zlu. Zato, da bi se osiguralo primjenjivanje principa i izvršavanje zakona u bilo kojem ljudskom društvu, obje nas teorije uče kako je potrebno da se na čelu države nalazi uvijek budna vlast, koja će biti regulativna, a po potrebi i represivna. No, sad se javlja slijedeće pitanje: tko će tu vlast morati i moći vršiti?

Za državu zasnovanu na božanskom pravu i nastalu intervencijom nekog boga, odgovor je sasvim jednostavan: bit će to prvenstveno svećenici, a zatim svjetovni dostojanstvenici koje su svećenici blagoslovili. Odgovor je daleko teži za teoriju države osnovane na slobodnom ugovoru. U čistoj demokraciji u kojoj vlada jednakost – budući da je deklarirano da nitko nije sposoban bdjeti nad samim sobom i obuzdati, ukoliko je to potrebno za zajedničko dobro, svoju vlastitu slobodu koja po prirodi naginje zlu – tko bi mogao biti čuvar i izvršilac zakona, branilac pravde i javnog reda od zlih strasti pojedinaca? Jednom riječju, tko će obavljati funkcije države?

Bit će to najbolji građani, odgovorit će nam netko, najinteligentniji i najpošteniji, oni koji će bolje od ostalih shvatiti zajedničke interese društva te potrebu i dužnost svakog pojedinca da tim zajedničkim interesima podrede sve svoje individualne interese. I doista je potrebno da ti ljudi budu i inteligentni i pošteni, jer kad bi bili samo inteligentni a bez poštenja mogli bi lako skrenuti javni interes u svoju vlastitu korist, a kad bi bili samo pošteni bez inteligencije, neizbježno bi upropastili javni interes unatoč svoj svojoj dobroj volji. Dakle, da neka republika ne bi propala, potrebno je da u svim razdobljima svoje povijesti posjeduje znatan broj takvih ljudi, te da tijekom cjelokupna njezina trajanja postoji, tako reći, neprekidan slijed poštenih i istodobno inteligentnih građana.

No, to je uvjet koji se ne ostvaruje ni lako ni često. U povijesti svake pojedine zemlje epohe u kojima je djelovao znatan broj eminentnih ljudi obilježene su kao naročito blistave epohe. Međutim, u vladajućim krugovima obično dominiraju beznačajnost i sivilo, a kroz povijest, kao što smo vidjeli, često trijumfiraju crveno i crno, tj. sve moguće mane i krvavo nasilje. Iz toga bismo mogli zaključiti: kad bi bila istina – a takav zaključak jasno proizlazi iz teorije takozvane racionalne ili liberalne države – da očuvanje i trajanje svakog političkog društva ovisi o trajnom slijedu ljudi koji se ističu i inteligencijom i poštenjem, tada od svih danas postojećih društava nema ni jednog jedinog koje ne bi već odavno moralo propasti. Ako toj teškoći, da ne kažemo nemogućnosti, da se trajno očuva neko političko društvo, dodamo teškoće koje proizlaze iz sasvim osobite demorali-

zacije svojstvene vlasti, zatim iz golema iskušenja kojima bivaju neizbježno izloženi svi što imaju u svojim rukama vlast, te iz djelovanja ambicija, suparništva, ljubomora i divovskih pohlepa koje danonoćno opsjedaju upravo ljude na najvišim položajima i protiv kojih ne jamče ni inteligencija, a često čak ni poštenje – jer je poštenje izoliranog čovjeka krhko – morali bismo povjerovati da imamo puno pravo smatrati čudom postojanje tolikih političkih društava! No krenimo dalje.

Pretpostavimo da se u nekom idealnom društvu u svakom razdoblju nađe dovoljno i inteligentnih i poštenih ljudi, dostojnih da obavljaju osnovne funkcije države. Tko će ih tražiti, tko će ih naći, tko će ih zapaziti i tko će u njihove ruke staviti krmilo države? Hoće li ga se oni domaći sami, svjesni svoje inteligencije i poštenja, onako kao što su učinila dva grčka mudraca, Kleobul i Perijandar, kojima su unatoč njihove navodno vrlo velike mudrosti Grci ipak pridali mrsko ime tirani? No na koji će način preuzeti vlast? Hoće li to biti uvjerenjem ili silom? Ako uvjerenjem, tad moramo reći da nekog možemo uvjeriti samo u ono u što smo i sami čvrsto uvjereni, te da su najbolji ljudi upravo oni koji su najmanje uvjereni u svoju vlastitu vrijednost. No i kad su toga svjesni, obično im je mrsko da u to druge uvjeravaju. Naprotiv, zli i slabo nadareni ljudi, koji su uvijek zadovoljni sobom, ne štede riječi kojima bi sebe glorificirali. No, pretpostavimo čak da je želja služiti domovini ušutkala u istinski vrijednim ljudima tu pretjeranu skromnost, te da se oni sami ponude svojim sugrađanima da ih biraju, hoće li uvijek biti prihvaćeni i hoće li ih narod pretpostaviti ambicioznim, govorljivim i vještim intrigantima? A ako se pak žele nametnuti silom, tad je svakako potrebno da imaju na raspolaganju dovoljnu snagu da slome otpor opozicije. Doći će, dakle, na vlast putem građanskog rata, nakon kojega će i dalje postojati ne pomirena, već pobijeđena i uvijek neprijateljski raspoložena opozicija. Da bi je držali pod svojom vlašću, morat će i dalje upotrebljavati silu. To, dakle, više neće biti slobodno društvo, već despotska država zasnovana na nasilju, u kojoj ćete možda naći mnogo toga što će vam izgledati vrijedno divljenja, no nikada slobodu.

Da bismo ostali pri fikciji slobodne države proizišle iz društvenog ugovora, trebamo, dakle, pretpostaviti da će većina građana uvijek imati dovoljno razboritosti, mudrosti i osjećaja pravde da bi izabrala najdostojnije i najsposobnije ljude na čelo vlade. No da bi jedan narod pokazivao, ne samo jedanput i samo slučajno već uvijek, na svim izborima koji će se održati tijekom cjelokupnog njegova postojanja, nije li nužno da tu mudrost, taj osjećaj pravde i tu razboritost, i on sâm, kao cjelina, dosegne prethodno tako visok stupanj moralnosti i kulture da mu više i ne treba nikakva vlada ni država. Takav jedan narod osjećao bi potrebu samo da živi, prepuštajući se potpuno svim instinktima: pravda i javni red proizlazili bi sami od sebe i prirodno iz njegova života, te bi država prestala biti zaštitnik, skrbnik, odgajatelj i regulator društva, izgubila bi represivnu moć i spala bi na sporednu ulogu koju joj pridaje Proudhon, tj. bila bi tek puka pisarnica, neka vrst centralne poslovnice u službi društva.

Bez sumnje, takva politička organizacija ili, bolje rečeno, takva redukcija političke akcije u korist slobode i društvenog života, bila bi velika dobrobit za društvo, no ona nikako ne bi zadovoljila pristalice države. Njima je apsolutno potrebna država-zaštitnik, država-upravitelj društvenog života, djelitelj pravde i regulator javnog reda. Odnosno, priznali to oni ili ne, zvali se oni republikancima, demokratima ili čak socijalistima, oni uvijek trebaju više ili manje neuk, minoran ili nesposoban narod, odnosno, da nazovemo stvari njihovim pravim imenom, njima je potrebna *rulja* da bi njome vladali. To im je potrebno, bez sumnje, zato da bi mogli, iskorištavajući neupućenost i prostodušnost te rulje, sami zadržati vodeća mjesta, kako bi uvijek imali prilike da se bave javnim poslovima, te da bi, uvjereni u svoju vrlo predanost i umišljeni u svoju ekskluziv-

nu inteligenciju mogli biti privilegirani čuvari ljudskog stada koje bi, tjerajući ga, navodno, za njegovo dobro i vodeći ga u tobožnje blagostanje, usput pomalo strigili.

Svaka dosljedna i iskreno izložena teorija države svojoj biti zasnovana je na principu *autoriteta*, tj. na izrazito teološkoj, metafizičkoj i političkoj ideji da su mase *uvijek* nesposobne da sobom vladaju, te da stoga uvijek moraju trpjeti dobročiniteljski jaram jedne mudrosti i jedne pravde koje su im, na ovaj ili onaj način, nametnute odozgo. No, u ime čega i od koga nametnute? Autoritet koji mase priznaju i poštuju može imati samo tri porijekla: silu, religiju ili djelovanje nekog nadmoćnog uma. Govorit ćemo kasnije o državama koje počivaju na udruženom autoritetu religije i sile, jer dok god razmatramo teoriju države zasnovane na slobodnom ugovoru, moramo apstrahirati i od jedne i od druge. Zasad nam, dakle, preostaje samo autoritet nadmoćnog uma koji uvijek, kao što se zna, zastupaju manjine.

Što zapravo vidimo u svim državama, prošlim i sadašnjim, čak i u onima koje posjeduju najdemokratskije institucije kao što su Sjedinjene Američke Države i Švicarska? Self-government masa, unatoč cijelom aparatu narodne svemoći, u njima je ipak najvećim dijelom vremena u stanju fikcije, odnosno i u njima upravljaju manjine. U Sjedinjenim Državama, sve do posljednjeg rata za oslobođenje, a djelimice i danas – mislimo na stranku sadašnjeg predsjednika Johnsona – vladali su i vladaju takozvani demokrati, koji su ipak pristalice ropstva i okrutne oligarhije plantažera; demagozi bez milosti i savjesti, spremni da svakoga žrtvuju svojoj pohlepi, svojem zločinačkom častohleplju i koji su svojim gnjusnim djelovanjem i utjecajem, što su ga provodili gotovo bez prepreka neprekidno malone pedeset godina, uvelike pridonijeli da se izopače politički običaji u Sjevernoj Americi. Danas jedna manjina, uistini inteligentna i plemenita, no ipak i opet samo *manjina* – republikanska stranka – uspješno suzbija njihovu pogubnu politiku. Nadajmo se da će njezina pobjeda biti potpuna, nadajmo se tome za dobrobit cjelokupnog čovječanstva; no, koliko god duboka bila iskrenost te slobodarske stranke, koliko god bila uzvišena i plemenita načela koja ona zastupa, nemojmo se nadati da će ona, kad bude došla na vlast, napustiti taj ekskluzivni položaj vladajuće manjine i da će se stopiti s narodnom masom u cilju da narodni self-government postane napokon stvarnost. Da bi se to postiglo, bit će potrebna jedna daleko dublja revolucija nego što su sve one koje su dosad potresale stari i novi svijet.

U Švicarskoj, usprkos svim demokratskim revolucijama koje su u njoj izvršene, još uvijek vlada povlaštena klasa, buržoazija, tj. manjina privilegirana s gledišta bogatstva, slobodnog vremena i naobrazbe. Vlast naroda – taj izraz, uostalom, mrzimo jer je u našim očima svaka vlast mrska – odnosno samoupravljanje masa u njoj, također je fikcija. Narod ima vlast de jure, no ne i de facto, jer budući da je potpuno zaokupljen svojim svakodnevnim radom koji mu ne ostavlja nimalo slobodnog vremena, te budući da je, ako već ne posve neuk, a ono svakako što se tiče naobrazbe veoma inferioran građanskoj klasi, prisiljen je da ovoj prepusti svoju tobožnju vlast. Jedina prednost koju narod iz toga izvlači, kako u Švicarskoj tako i u Sjedinjenim Američkim Državama, jest ta što političke klase u tim državama mogu doći na vlast jedino tako da mu se udvaraju laskajući njegovim prolaznim, a katkada i vrlo lošim strastima, no najčešće ga pri tom varajući.

Nemojte misliti da time želimo kritizirati demokratsku vladavinu u prilog monarhiji. Čvrsto smo uvjereni da i najnesavršenija republika vrijedi tisuću puta više od najprosvjećenije monarhije, jer u republici postoje barem neki trenuci u kojima narod, premda trajno eksploatiran, ipak nije ugnjetavan, dok u monarhijama ugnjetavanje traje neprekidno. Osim toga, demokratski režim malo-pomalo uvodi mase u javni život, što monarhija nikad ne čini. No, ako i dajemo prednost republici, ipak smo prisiljeni priznati i izjaviti da, bez obzira na oblik vladavine, dok god ljudsko društvo bude, zbog *nasljedne* nejednakosti zanimanja, imetka, naobrazbe i prava, bilo podijeljeno

u dvije različite klase, dotle će postojati ekskluzivna vladavina i neizbježna eksploatacija većine od strane manjine.

Država nije ništa drugo nego upravo ta dominacija i ta eksploatacija u uređenom i sistematiziranom obliku. Da je tome tako, pokušat ćemo pokazati time što ćemo razmotriti posljedice vladanja jedne manjine pa makar ona bila u početku izvanredno inteligentna i predana, u jednoj idealnoj državi zasnovanoj na slobodnom ugovoru.

Nakon što su uvjeti ugovora definitivno određeni, treba ih samo provesti u praksu. Pretpostavimo, dakle, da neki narod, dovoljno razborit da prizna vlastitu nedostatnu sposobnost, ima toliko oštroomnosti da povjeri upravljanje javnih poslova samo najboljim građanima. Dakle, ti pojedinci su u početku privilegirani ne de jure, već samo de facto. Njih je narod izabrao jer su najinteligentniji, najспособniji, najmudriji, najhrabriji i najpredaniji. Unutar mase građana, uz pretpostavku da su svi jednaki, oni još nisu posebna klasa, već grupa ljudi privilegirani samo svojom prirodom i zbog toga probrani narodnim izborom. Njihov je broj nužno vrlo ograničen jer je, kao što nam iskustvo pokazuje, u sva vremena i u svim zemljama, vrlo neznatna takva grupa ljudi koji se ističu tako izvanrednim svojstvima da se kao sami od sebe nameću jednodušnom poštovanju svog naroda. Prema tome, da izbjegne rizik lošega izbora, narod će uvijek morati birati svoje upravljače među takvim ljudima.

No, sad je to društvo već podijeljeno u dvije kategorije, da još ne kažemo u dvije klase, od kojih se jedna sastoji od goleme većine građana što su dobrovoljno pristali da se potčine vladavini svojih izabranika, a druga, sastavljena od malobrojnih privilegiranih priroda, koje je kao takve narod priznao, prihvatio i ovlastio da njime vladaju. Budući da ovise o narodnom izboru, oni se od mase građana u početku razlikuju samo po onim kvalitetama zbog kojih ih je narod izabrao i prirodno je da su oni najkorisniji i najpredaniji od svih građana. Oni još ne traže za sebe nikakav privilegij, nikakvo posebno pravo, osim prava da obavljaju, dok god to narod želi, funkcije koje su im povjerena. Uostalom, oni se po svojem načinu života, po uvjetima i sredstvima egzistencije nimalo ne razlikuju od ostalih, tako da i dalje među svima vlada savršena jednakost.

No, može li se ta jednakost dugo zadržati? Mi tvrdimo da ne može, a ništa nije lakše nego da to i dokažemo.

Nema ništa opasnijeg za čovjekov osobni moral od navike zapovijedanja. Najbolji, najinteligentniji, najnesebičniji, najplemenitiji i najpošteniji čovjek neizbježno i uvijek će se pokvariti pri tom poslu. Dva su osjećaja inherentna vlasti koja neizostavno stvaraju to opadanje morala: *preziranje narodnih masa i preuveličavanje svoje vlastite vrijednosti.*

Mase su priznale svoju nesposobnost samoupravljanja, te su me izabrale za svog vođu. Time su jasno i glasno proklamirale svoju *inferiornost* i svoju *superiornost*. U tom mnoštvu ljudi, u kojem priznajem samo nekoliko ravnih sebi, ja sam jedini sposoban upravljati javnim poslovima. Narod me treba, on ne može bez mojih usluga, dok sam ja dovoljan sam sebi; on me, dakle, mora slušati za svoje vlastito dobro, a ja ga činim sretnim time što se udostojavam da njime vladam. To je sasvim dovoljno da izgubim glavu i srce te da postanem lud od oholosti, zar ne? Na taj način vlast i navika zapovijedanja postaju za sve ljude, čak i za one najinteligentnije i najpoštenije, izvorom intelektualnog a ujedno i moralnog zastranjenja.

Ljudski moral, kolektivni i individualni, bitno počiva na *poštivanju čovjeka*. Malo kasnije ćemo se potruditi da pokažemo apsolutnu istinitost tog principa, razvoj kojega objašnjenje i najšira primjena predstavljaju sam cilj ovoga spisa. Što podrazumijevamo pod poštivanjem čovjeka? To je priznavanje čovječnosti, ljudskog prava i ljudskog dostojanstva u svakom pojedinom čovjeku, bez obzira na njegovu rasu, boju, stupanj razvitka njegove inteligencije i samu njegovu moral-

nost. Ali ako je taj čovjek glup, zao i vrijedan prezira, mogu li ga poštivati? Nema sumnje, ako je tome tako, nemoguće mi je da poštujem njegovu podlost, njegovu glupost i njegovu brutalnost; one su mi odvratne i gadne; protiv njih ću, po potrebi, poduzeti najenergičnije mjere, čak ću ga u krajnjem slučaju i ubiti ako mi ne preostane drugo sredstvo kako bi od njega obranio svoj život, svoje pravo ili nešto što mi je neobično važno i drago. No, i usred najenergičnije i najgorčnije borbe, čak i u borbi na život i smrt, moram poštivati njegov ljudski karakter. Moje vlastito ljudsko dostojanstvo održava se samo pod tu cijenu. Međutim, ako on sam nikome ne priznaje to dostojanstvo, treba li ga, mora li ga se tada priznavati njemu? Ako je on neka vrst divlje zvijeri ili, kao što se to često događa, još gori od zvijeri, ne bi li tada priznavanje njegova ljudskog karaktera, značilo upadanje u fikciju? Ne, jer kakva god bila njegova trenutačna intelektualna i moralna degradacija, ako nije organski ni idiot, ni luđak – u tim slučajevima ga treba tretirati kao bolesnika a ne kao kriminalca – te ako u potpunosti posjeduje osjetila i inteligenciju koju mu je dodijelila priroda, tada njegov ljudski karakter i usred najmonstruoznijih zastranjenja traje i dalje u njemu na veoma stvaran način, kao *moćnost, koja postoji dok god živi, da se uzdigne do svijesti o svojoj čovječnosti uz uvjet da se bar donekle izvrši neka radikalna promjena u socijalnim uvjetima koji su ga stvorili takvim kakav je.*

Uzmite najinteligentnijeg i najsposobnijeg majmuna, stavite ga u najbolje, najljudskije uvjete – nikad od njega nećete stvoriti čovjeka. Uzmite najokorjelijeg zločinca ili najzaostalijeg čovjeka. Pod uvjetom da ni jedan ni drugi nemaju neku organsku ozljedu koja bi uzrokovala idiotizam ili neizlječivu ludost, priznat ćete najprije da to što je jedan od njih postao zločinac, te što se drugi još nije razvio do svijesti o svojoj čovječnosti i o svojim ljudskim dužnostima, *nije krivica njih samih ni njihove prirode, već socijalne sredine u kojoj su rođeni i u kojoj su rasli.*

* * *

Tako smo zašli u najvažnije područje socijalnog pitanja i znanosti o čovjeku uopće. Istakli smo već u više navrata da *apsolutno negiramo slobodnu volju* u onom smislu koji joj pridaju teologija, metafizika i pravna nauka tj. u smislu spontanog opredjeljenja čovjekove individualne volje, same od sebe, neovisno o ikakvom prirodnom i društvenom utjecaju.

Mi negiramo postojanje duše, odnosno jednog moralnog bića odvojenog i odvojivog od tijela. Naprotiv, tvrdimo da isto tako kao što čovjekovo tijelo, sa svim svojim sposobnostima i instinktivnim predispozicijama, nije ništa drugo nego rezultanta svih općih i pojedinačnih uvjeta koji su odredili njegovu individualnu organizaciju, tako je i ono što se neprikladno zove čovjekovom dušom, a to su njegove intelektualne i moralne sposobnosti, izravan proizvod ili, bolje rečeno, prirodan i neposredan izraz kako te organizacije, tako još više stupnja organskog razvitka do kojeg je, uzajamnim djelovanjem svih tih uzroka neovisnih o njegovoj volji, došao njegov mozak.

Svaki čovjek, pa i onaj najjednostavniji, proizvod je stoljećâ; povijest uzroka koji su sudjelovali u njegovu formiranju nema početka. Kad bismo imali moć koju nitko ne posjeduje i nikad neće posjedovati, moć da spoznajom obuhvatimo beskrajnu raznolikost transformacija materije ili bitka koje su neumitno slijedile jedna drugu od rođenja naše Zemaljske kugle pa do rođenja tog pojedinca, mogli bismo, a da ga nikad nismo ni poznavali, s gotovo matematičkom preciznošću reći kakva je njegova organska priroda te odrediti do najmanjih detalja snagu i karakter njegovih intelektualnih i moralnih sposobnosti, jednom riječju njegovu *dušu*, onakvu kakva je u času njegova rođenja. Budući da nismo u stanju analizirati i znanstveno obuhvatiti sav taj niz postupnih transformacija, reći ćemo, bez bojazni da ćemo pogriješiti, *da je svaki čovjek u trenutku rođenja*

u potpunosti proizvod povijesnog, to jest fiziološkog i društvenog razvitka svoje rase, svog naroda, svoje kaste (ako u njegovoj zemlji postoje kaste), svoje obitelji, svojih predaka, te individualne prirode svoga oca i svoje majke koji su mu izravno prenijeli, putem fiziološkog nasljeđa – kao njegovo prirodno polazište i kao determinaciju njegove individualne prirode – sve neizbježne posljedice svoje vlastite prethodne egzistencije, egzistencije kako materijalne tako i moralne, kako individualne tako i društvene, a ona obuhvaća njihove misli, osjećaje i djela, nadalje sve različite promjene u njihovu životu i velike i male događaje u kojima su sudjelovali, a isto tako i neizmerno mnoštvo raznolikih slučajnosti kojima su bili izloženi⁶, zajedno sa svim onim što su oni na isti način naslijedili od svojih vlastitih roditelja.

Ne trebamo podsjećati, a to uostalom nitko i ne osporava, da su razlike među rasama, narodima, a čak i među klasama i obiteljima određene geografskim, etnografskim, fiziološkim i ekonomskim uzrocima (ovi posljednji obuhvaćaju dva velika pitanja: pitanje zanimanja, odnosno rasporeda kolektivnog rada društva i načina diobe bogatstva, te pitanje ishrane, kako s kvantitativnog tako i s kvalitativnog gledišta), a također i povijesnim, religijskim, filozofskim, pravosudnim, političkim i društvenim uzrocima; svi ti uzroci, kombinirajući se na različit način za svaku rasu, svaku naciju, a najčešće i za svaku pokrajinu, svaku općinu, svaku klasu i svaku obitelj, daju svakoj od njih posebnu fizionomiju, tj. jedan naročit fiziološki tip, jednu sumu osobitih predispozicija i sposobnosti, i to neovisno o volji ljudi koji ih sačinjavaju i koji su u potpunosti njihovi proizvodi.

Stoga je svaki čovjek u trenutku rođenja *materijalna, organska rezultanta* cijeloga tog beskrajnog mnoštva različitih uzroka koji su se međusobno kombinirali pri njegovu stvaranju. Njegova duša, tj. njegova organska predispozicija za razvitak osjećaja, ideja i volje, nije ništa drugo nego proizvod. Ona je u potpunosti determinirana individualnom fiziološkom kvalitetom svog cerebralnog i živčanog sustava koji, kao i sav ostali dio njegova tijela, apsolutno ovisi o više ili manje uspjeljoj kombinaciji gore navedenih uzroka. Ta takozvana duša u prvom redu predstavlja ono što zovemo *individualnom i prvobitnom prirodom pojedinca*.

Koliko ima ljudi, toliko ima i različitih priroda. Te se individualne razlike tim više očitavaju što su razvijenije. Bolje, rečeno, one ne samo da se više očituju *već se i povećavaju usporedo s razvijanjem ljudi, i to zato što su i vanjske stvari i okolnosti, tj. na tisuće većinom nevidljivih uzroka koji utječu na razvitak ljudi, sami krajnje različiti*. Prema tome, što neko ljudsko biće dalje zalazi u život, to se jače ocrtava njegova individualna priroda i to se ono više razlikuje, kako po svojim vrlinama, tako i po svojim manama, od svih ostalih ljudi.

Do kojeg su stupnja čovjekova individualna duša, tj. individualne osobitosti cerebralnog i živčanog aparata, razvijene u novorođena djeteta? Odgovor na to pitanje očekujemo od fiziologa. Znamo samo to da sve te osobitosti moraju nužno biti nasljedne, u onom smislu u kojem smo to pokušali objasniti, tj. određene beskonačnim mnoštvom najrazličitijih i najdisparatnijih uzroka: materijalnih i moralnih, mehaničkih i fizičkih, organskih i duhovnih, povijesnih, geografskih,

⁶ Takve slučajnosti kojima zametak može biti izložen za vrijeme svog razvoja u utrobi majke savršeno nam objašnjavaju razlike koje najčešće postoje između djece istih roditelja i omogućuju nam da shvatimo zašto se može dogoditi da dijete inteligentnih roditelja bude idiot. No, ovo posljednje je uvijek samo nesretna iznimka uvjetovana djelovanjem nekog trenutnog i neočekivanog uzroka. Zahvaljujući nepostojanju dragoga boga, priroda nije nikad hirovita i nikad ne čini ništa bez dovoljna razloga, ona nikad ne mijenja svoj tijek ni smjer dok god nije na to prisiljena nekom višom silom. Stoga bi pravilo o reprodukciji ljudske vrste, u uzastopnom slijedu parova što tvore jedan generacijski niz, moralo glasiti ovako:

Kad bi svaki par dodavao fiziološkom nasljeđu svojih roditelja neki novi tjelesni, umni i moralni doprinos, tad bi – budući da je intelektualno usavršavanje nužno uvjetovano materijalnim usavršavanjem mozga – svaki novi naraštaj morao sa svih gledišta biti superioran svojim roditeljima.

ekonomskih i društvenih, malih i velikih, stalnih i slučajnih, neposrednih i onih prostorno i vremenski vrlo udaljenih, *uzroka čija se suma usredotočuje u jedno jedino živo biće i individualizira prvi i posljednji put u toku univerzalnih transformacija samo i upravo u tom djetetu koje, u posve individualnom značenju te riječi, nikad nije imalo i nikad neće imati sebi potpuno jednako biće.*

Preostaje nam pitanje do kojeg stupnja i u kojem smislu je ta individualna priroda uistinu determinirana u trenutku kad dijete izlazi iz majčine utrobe? Je li ta determinacija samo materijalna ili je ujedno duhovna i moralna, te ispostavlja li se ona samo kao tendencija i prirodna sposobnost ili kao instinktivna predispozicija? Rađa li se dijete inteligentno ili glupavo, dobro ili zlo, obdareno voljom ili bez nje, talentirano za ovo ili ono? Može li nasljeđivati karakter, navike, mane ili intelektualne i moralne kvalitete svojih roditelja i predaka?

Sve su to pitanja na koja je krajnje teško odgovoriti i smatramo da eksperimentalna fiziologija i eksperimentalna psihologija nisu još došle do potrebne zrelosti i znanstvene visine da bi mogle na njih dovoljno kompetentno odgovoriti. Naš znameniti zemljak, I. M. Sečenov, kaže u svom značajnom radu o aktivnosti mozga da u golemoj većini slučajeva 999 promila čovjekova psihičkog karaktera [...] ⁷ bez sumnje više ili manje uočljivi u čovjeka sve do njegove smrti. »Ja ne tvrdim«, kaže on, »da se odgojem može transformirati glupana u inteligentna čovjeka. To je isto tako nemoguće kao i dati sluh nekoj osobi rođenoj bez akustičkog živca. Tvrdim samo to da kad bismo neko prirodno i inteligentno crnačko, laponsko ili samojednsko dijete doveli u Evropu i dali mu evropski odgoj, ta bi se djeca razvila u ljude koji bi se u psihičkom pogledu veoma malo razlikovali od civiliziranog Evropljanina.«

Do rezultata da 999 promila psihičkog karaktera pripada odgoju, a jedan jedini promil da se dobiva rođenjem, Sečenov je došao proučavajući veliku grupu normalnih ljudi koji su obdareni običnim i prosječnim sposobnostima. On očito nije uzeo u obzir iznimke, tj. genijalne ljude i izvanredne talente, idiote i glupane. Dakako, normalni ljudi su s gledišta društvene organizacije najzanimljiviji, rekli bismo čak jedino zanimljivi, jer društvo je stvoreno za njih i od njih, a ne za iznimke, kao što su genijalni ljudi, ma koliko god golema mogla izgledati njihova moć.

U vezi s pitanjem što dijete donosi sa sobom u času rođenja nadasve nas zanima da li, poput nekih drugih individualnih sposobnosti, mogu i *moralne kvalitete*, tj. dobrota ili zloća, hrabrost ili kukavičluk, snaga ili slabost karaktera, velikodušnost ili škrtost, sebičnost ili ljubav prema bližnjemu i druge pozitivne ili negativne kvalitete te vrsti, biti formirane već za vrijeme boravka djeteta u majčinoj utrobi i to bilo na osnovi nasljeđa od roditelja i predaka, bilo putem fiziološkog djelovanja nekog slučajnog, poznatog ili nepoznatog uzroka. Ukratko, da li dijete pri rođenju može sa sobom donijeti *bilo kakve moralne predispozicije*?

Mislimo da ne može. Da bismo bolje izrazili to pitanje, priznajmo najprije da mora vrijediti slijedeći niz zaključaka: *urođene* moralne kvalitete mogle bi postojati samo pod uvjetom da su one u novorođenčeta izravno vezane uz neku fiziološku, dakle, sasvim materijalnu determinaciju ili osobitost njegova organizma. Naime, dijete prilikom izlaska iz majčine utrobe nema još ni dušu, ni duh, ni osjećaje, čak ni instinkte; ono se rađa bez toga; ono je, dakle, samo fizičko biće i, prema tome, njegove sposobnosti i kvalitete, ako ih ima, mogu biti samo anatomske i fiziološke. Stoga, da bi se neko dijete moglo roditi kao dobro, velikodušno, nesebično i hrabro, ili pak zlo, škrt, sebično i kukavičko, trebalo bi da svaka od ovih vrlina i mana odgovara nizu materijalnih i, tako reći, lokalnih osobitosti njegova organizma, i to prvenstveno njegova mozga, što bi nas dovelo do Gallove teorije. Gall je vjerovao da je za svaku vrlinu i za svaku manu pronašao na lubanji

⁷ Na ovom mjestu nedostaje jedan ili više redaka (u autorovu rukopisu između strana 64 i 65).

odgovarajuće izbočine ili udobine, no to su, kao što se zna, jednodušno odbacili svi moderni fiziolozi.

Što bi iz te teorije slijedilo kad bi bila ispravna? Kad bi nedostaci i mane, a isto vrijedi i za vrline, bili urođeni, nastalo bi pitanje, mogu li oni biti savladani odgojem ili ne? U prvom slučaju krivnja za sve zločine što su ih ljudi počinili ne bi pala na njih već na društvo, jer im nije znalo dati primjeren odgoj, a počinio bi se morali smatrati samo žrtvama društvene nesmotrenosti. U drugom slučaju, tj. kad bi *urođene* predispozicije bile ocijenjene kao neminovne i nepopravljiva odgojem, društvu ne bi preostalo drugo nego da se oslobodi svih pojedinaca koji pate od neke prirodne ili urođene mane. No, da društvo pri tom ne bi palo u strašnu manu hipokrizije, moralo bi priznati da to čini jedino u interesu svojeg očuvanja, a ne u interesu pravde.

Postoji još jedan aspekt koji može pridonijeti da se to pitanje razjasni: u intelektualnom i moralnom svijetu, kao i u fizičkom svijetu, postoji samo pozitivno; negativno ne postoji, ono ne sačinjava neko zasebno biće i nije ništa drugo nego više ili manje znatno smanjenje pozitivnog. Tako, npr., hladno je tek jedno svojstvo topline, ono nije ništa drugo nego relativna odsutnost, odnosno veliko smanjenje topline! Isto je i s tamom koja nije ništa drugo doli ekstremno smanjena svjetlost. Apsolutna tama i apsolutna hladnoća ne postoje. U intelektualnoj sferi glupost je tek slabost uma, a u moralu zlonamjernost, pohlepa i kukavičluk nisu ništa drugo doli dobronamjernost, darežljivost i hrabrost svedeni, ne na nulu, već na jednu vrlo malu količinu. Koliko god bila mala, to je ipak pozitivna količina koja se, prema tome, s pomoću odgoja može razviti, pojačati i povećati u pozitivnom smjeru, što ne bi bilo moguće da mane ili negativne kvalitete predstavljaju neko zasebno svojstvo; naime, u tom slučaju bi ih trebalo likvidirati, a ne razvijati, jer bi tada njihov razvoj mogao teći samo u negativnom smjeru.

Napokon, bez želje da prejudiciramo odgovor na ta teška fiziološka pitanja u kojima smo, priznajemo, potpune neznalice, dodat ćemo još jedan, i to posljedni argument: čini se da je utvrđeno i dokazano – a u tome se slažu svi moderni fiziolozi – da u čovjekovu organizmu nema odvojenih mjesta i organa za instinktivne, afektivne, moralne i intelektualne sposobnosti, već da se one sve

⁸ Vidi o tome u značajnom članku É. Littréa »O metodi u psihologiji« u časopisu »La Philosophie Positive«. »Fiziološki je utvrđeno«, kaže taj znameniti pozitivist, da *mozak ništa ne stvara; on prima*. Njegova funkcija je u tome da od onoga što mu je preneseno osjetilima proizvodi osjećaje i ideje; no *on nema nikakva udjela u onome što čini* substractum *tih ideja i osjećaja*. Zapravo, u nj sve dolazi izvana jer su organske dispozicije – bez kojih se ne bi mogao održati ni individualni ni kolektivni život i bez kojih ne bi bilo ni osjećaja – *toliko izvanjske* (čovjeku), da ih priroda ostvaruje neovisno o ikakvom cerebralnom ili psihičkom udjelu, npr. u biljaka, a nadasve u najnižih životinja. Iz toga proizlazi da treba ponešto modificirati značenje riječi *subjektivno*. Subjektivno ne može značiti nešto što bi bilo preegzistentno razvoju ljudskog bića kao *jastva*, tj. neka ideja, neki osjećaj, neki ideal; ono može značiti samo *sposobnost elaboracije koju posjeduju živčane stanice*. Osim u tom smislu, subjektivno je uvijek pomiješano s objektivnim« (broj 111, str. 302). – i nadalje (str. 343–344): »Rasudivanje nije ni u kojem slučaju sposobnost koja s visine nadgleda pristigle impresije; njegov je jedini zadatak (a to je čisto fiziološka aktivnost) da ih uspoređuje s ciljem da iz njih izvuče neki zaključak; no ono nema nad njima nikakve nadležnosti. Dokaz za to je *halucinacija: ona stvara impresije koje nisu izazvane ničim objektivnim*; morbidnom igrom živčanih stanica zaduženih za transmisiju, takve varljive impresije stižu do intelektualnog centra (,siva supstancija vijuga onog dijela mozga koji obuhvaća cijeli gornji i prednji dio lubanjske šupljine, ili mozga u užem smislu riječi) kao da su prave; a zatim taj fiktivni materijal preuzima i obrađuje rasudivanje i tako se javljaju imaginarne koncepcije. Uostalom, osim primjera halucinacije, sasvim vjerodostojan dokaz našoj tvrdnji pruža povijesni razvoj ljudskih koncepcija. *Isprva su opservacije – osim onih najjednostavnijih – pogrešne, te je i rasudivanje, koje je zasnovano na njima, pogrešno*; vidimo, npr., da se Sunce diže na istoku, a zalazi na zapadu. Rasudivanje osnovano na tome gradi jednu pogrešnu koncepciju koju će moći ispraviti tek uz pomoć drugih, boljih opservacija. *Kad bi rasudivanje bilo primarno, a ne sekundarno, ljudska bi povijest bila posve drugačija* (predak čovjekov u tom slučaju nikako ne bi bio rođak gorile): *velika svjetlost znanja bila bi na početku i iz nje bi dedukcijom proizlazile sekundarne svjetlosti znanja; takva je zapravo teološka hipoteza...*« Littré je slobodno mogao dodati: i metafizička i pravosudna hipoteza *također*.

obrađuju u *istom dijelu mozga* i s pomoću *istog živčanog alata*⁸ iz čega, čini se, jasno proizlazi da se tu ne radi o različitim moralnim ili nemoralnim predispozicijama, nužno determiniranim samim organizmom nekog djeteta osobitih kvaliteta ili nasljednih i urođenih mana, te da se *moralna urođenost* nikako i ni u čemu ne razlikuje od *intelektualne urođenosti*, budući da se i jedna i druga svode na više ili manje visok stupanj savršenstva što ga doseže razvoj mozga nekog pojedinca.

»Kad se spoznaju anatomske i fiziološke dispozicije inteligencije«, kaže É. Littré (str. 355), »može se proniknuti duboko u njenu povijest. Dok god ona još nije prerađena i obogaćena civilizacijom, dok još posjeduje samo *jednostavne ideje*⁹ proizvedene i unutrašnjim i vanjskim impresijama,¹⁰ ona je na najnižem stupnju; da bi se uzdigla na najviši stupanj, ona ima na raspolaganju samo sposobnost *zadržavanja u pamćenju* i sposobnost *asociranja*,¹¹ no to je dovoljno. Malo-pomalo stvaraju se *složene kombinacije* koje povećavaju snagu i proširuju polje moždane djelatnosti.¹² Iz razdoblja u razdoblje poduzimaju se sve veće i veće intelektualne aktivnosti. *Mentalni alat* raste i usavršava se, a bez alata ne može se stvoriti ništa značajnoga, ni u području inteligencije ni u području industrije.

Što se više usavršava, inteligencija se to više oslanja na jedno važno svojstvo života, na *mehanizam nasljeđa*, koje je najprije učvršćuje a kasnije joj olakšava posao. *Nakon što stekne nove mentalne sposobnosti, one se prenose na potomke – to je iskustvena činjenica – u obliku urođenih sposobnosti; to su sekundarne i tercijarne urođene sposobnosti i one u mentalnom području stvaraju sve savršenije vrste ljudskih rasa. To se vidi kad dođe do susreta dviju populacija koje nisu slijedile isti razvojni tok; niža populacija nestaje ili tek nakon dugog vremena dostigne razinu više.*«

Nadalje, nakon citiranja Luysovih riječi da su »ona sfera mozga koja upravlja afektivnim strastima i ona koja upravlja intelektualnim manifestacijama ujedinjene vezama čvrste i potpune uzajamnosti«, Littré dodaje:¹³

»*Ta savršena paralelnost između intelekta i osjećaja*, tj. postojanje jednog te istog fonda iz kojeg živci crpu¹⁴ i jednog te istog centra u kojem se obrađuje ono što crpu¹⁵, odnosno identitet tih dvaju centara, ukazuje na to da *fiziologija osjećaja ne može biti različita od fiziologija intelekta*.

Prema tome, *ne treba u mozgu tražiti organe za osjećaje i strasti, već u njemu treba promatrati i odrediti samo aktivnosti tih osjećaja i strasti*.

Kao što je izvor ideja u senzornim impresijama, tako je izvor osjećaja u *instinktivnim impresijama*. Zadatak je živčanih stanica da instinktivne impresije transformiraju u osjećaje. Problem porijekla osjećaja u potpunosti je paralelan problemu porijekla ideja.

Taj vid cerebralne aktivnosti vrši se na dva niza instinktivnih impresije, tj. na onima koje pripadaju *instinktima održavanja života jedinke* i onima koje pripadaju *instinktima održavanja*

⁸ Mogli smo reći i primordijalne pojmove i čak pouke predodžbe predmeta.

¹⁰ Senzorne impresije koje čovjek posredstvom svojih živaca prima kako od unutrašnjih tako i od vanjskih predmeta.

¹¹ Zadržavanje jednostavnih ideja pamćenjem i njihovo asociranje samom djelatnošću mozga.

¹² Asociranjem jednostavnih ideja.

¹³ Str. 357.

¹⁴ Fond iz kojeg živci crpu kako senzorne tako i instinktivne impresije, tj. *zajednički sensorij*, je prema Littréu i Luysu tzv. *optički sloj* u koji se slijevaju sve senzitivne impresije, kako vanjske tako i unutrašnje – tj., bilo da ih stvaraju vanjski predmeti, bilo da proizlaze iz unutrašnjih organa – i koji »ih s pomoću jednog sustava vlakana i komunikacija prenosi do vijuga kortikalne supstancije (sive supstancije) pravoga mozga – sjedišta i afektivnih i intelektualnih sposobnosti« (str. 340–341).

¹⁵ Siva supstancija pravoga mozga koja se sastoji od živčanih stanica: »Utvrđeno je da živčane stanice od kojih se sastoji supstancija mozga – budući da su anatomske krajnje završetke živaca, a preko njih i svih unutrašnjih impresija – imaju *funkcionalno* zadatak da iz tih impresija proizvode ideje; a nakon što su ideje proizvedene, zadatak im je da

vrste. Pri tom se prva kategorija transformira u *ljubav prema sebi*, a druga u *ljubav prema drugom*, i to u prvobitnom obliku ljubavi prema pripadnicima istog spola, prema pripadnicima suprotnog spola, majke prema djetetu i djeteta prema majci.

S tim u vezi, nije na odmet zaviriti malo u komparativnu fiziologiju. U riba, koje su što se tiče razvoja mozga na najnižem stupnju ljestvice kralješnjaka, koje ne znaju ni za obitelj ni za mladunčad, instinkt je još isključivo seksualan. No osjećaj koji on rađa počinje se već očitovati u mnogih sisavaca i ptica; uspostavlja se prava bračna zajednica, no ona je većinom samo privremena. Isto tako, nazire se i začetak obitelji što se očituje u brizi roditelja za potomstvo i potomstva za roditelje. Napokon, u mnogih, a među njima je i čovjek, formiraju se među obiteljima veze iste prirode kao i među samim članovima obitelji; a tu i tamo u nekim sredinama životinjskog carstva rada se i društvenost.

Uzevši u obzir navedene temeljne postavke, nije teško shvatiti da se iz *primarnih osjećaja*, usporedno s time što egzistencija postaje sve složenija, kako za pojedinca tako i za društvo, *nastaju sekundarni osjećaji i kombinacije osjećaja koje postaju isto tako nerazdvojive kao što su to, u intelektu, asocirane ideje*« (str. 357).

Čini se, dakle, dokazanim da u mozgu nema *posebnih organa* ni za razne intelektualne sposobnosti, ni za razne moralne, dobre ili loše kvalitete, osjećaje i strasti. Prema tome, vrline i mane ne mogu biti ni naslijeđene, ni urođene, budući da nasljednost i urođenost, kao što smo rekli, u novorođenčeta mogu biti samo fiziološke, materijalne naravi. U čemu se onda sastoji progresivno, generacijsko prenosivo usavršavanje mozga, kako s intelektualnog tako i s moralnog gledišta? Jedino u skladnom razvitku cijeloga cerebralnog i živčanog sustava, što znači prvo u točnosti, finoci i pokretnosti živčanih impresije, a zatim u sposobnosti mozga da te impresije transformira u osjećaje i ideje, te da kombinira, združuje i u pamćenju zadržava sve šire i šire asocijacije osjećaja i ideja.

Vjerojatno je, ako su u jednoj rasi, narodu, klasi i obitelji, uslijed njihovih osobitih priroda što su uvijek određene njihovom poviješću, geografskim i ekonomskim položajem, vrstom zanimanja, količinom i kakvoćom prehrane, kao i njihovom političkom i društvenom organizacijom, jednom riječju cijelim njihovim životom, karakterom i stupnjem njihova intelektualnog i moralnog razvoja, dakle, ako su, uslijed svih tih raznovrsnih odrednica, jedan ili nekoliko sustava organskih funkcija koji u svojoj cjelini čine život jednog ljudskog tijela, u roditelja snažnije razvijeni, i to na štetu svih ostalih sustava, vjerojatno je, gotovo sigurno, da će njihovo dijete naslijediti, u ovom ili onom stupnju, taj nemili nesklad. Taj nesklad dijete može ponekad ispraviti kasnijim radom na svom usavršavanju, a katkad ga ispravljaju socijalne revolucije bez kojih je često nemoguća uspostava savršenijeg sklada u fiziološkom razvoju pojedinca.

No u svakom slučaju možemo reći, da apsolutni sklad u razvoju ljudskog tijela, a prema tome i u razvoju čovjekovih mišićnih, instinktivnih, intelektualnih i moralnih sposobnosti, predstavlja ideal čije ostvarenje nikad neće biti moguće; najprije zato jer povijest fiziološki opterećuje više ili manje (da bar što prije dođe vrijeme kad će se moći reći sve manje i manje!) sve narode i sve pojedince, a zatim zato što se svaka obitelj i svaki narod uvijek nalaze u raznim okolnostima i uvjetima od kojih će u najmanju ruku uvijek bar neke biti protivne njihovu potpunom i normalnom razvoju.

ih rasuđivanjem razlučuju po razlikama i sličnostima, da ih zadržavaju pamćenjem, te da ih ujedinjuju asociranjem. *Ništa više, ni ništa manje*. Polazište cjelokupnog čovjekova intelektualnog razvitka je u tim anatomskim i fiziološkim uvjetima.« (str. 352).

Stoga, ono što se prenosi putem nasljeđa iz generacije u generaciju, tj. ono što može biti *fiziološki urođeno* u ljudi pri njihovu dolasku na svijet, nisu ni vrline, ni mane, niti neka ideja, niti neka asocijacija osjećaja i ideja, već jedino mišićni i živčani alat, tj. *više ili manje usavršeni i usklađeni organi* s pomoću kojih se čovjek kreće, diše i osjeća, prima i zadržava vanjske impresije, zamišlja, rasuđuje, kombinira, asocira i združuje osjećaje i ideje, koje pak nisu ništa drugo nego same te vanjske i unutrašnje impresije grupirane i transformirane najprije u konkretne predodžbe, a zatim u apstraktne pojmove, i to čisto fiziološkom i, dodajmo, posve ne-voljnom aktivnošću mozga.

Asocijacije osjećaja i ideja, razvitak i sukcesivne transformacije kojih čine cjelokupnu intelektualnu i moralnu stranu povijesti čovječanstva, ne determiniraju u čovjekovu mozgu formiranje novih organa koji bi odgovarali svakoj od njih uzetoj zasebno i ne mogu biti prenošene s čovjeka na čovjeka putem fiziološkog nasljeđa. Ono što se fiziološki nasljeđuje je sve jača, veća i savršenija sposobnost da se te asocijacije shvate i da se iz njih stvaraju nove. No same asocijacije i kompleksne ideje koje ih predstavljaju, kao što su ideja boga, domovine, morala itd, budući da ne mogu biti urođene, prenose se s čovjeka na čovjeka jedino putem društvene *tradicije i odgoja*. Tradicija i odgoj potpuno obuzmu dijete od prvog dana njegova rođenja, te budući da su već urasli u život koji ga okružuje, u sve materijalne i moralne detalje društvenog svijeta u kojem je ono rođeno, oni na tisuću raznih načina prodiru u njegovu najprije djetinju, a zatim adolescentnu i mladalačku svijest koja se rađa, raste i oblikuje pod njihovim svemoćnim utjecajem.

Ako odgoj shvatimo u najširem smislu riječi, podrazumijevajući pod njim ne samo obrazovanje i poduke iz morala već također, i prije svega, primjere koje djetetu daju sve osobe što ga okružuju, utjecaj svega onog što čuje i što vidi, te ne samo kultiviranje njegova duha već i razvoj njegova tijela prehranom, higijenom i vježbanjem udova i fizičke snage, reći ćemo, s punom sigurnošću da nam nitko ne može ozbiljno protivrječiti, da je svako dijete, svaki adolescent, svaki mladi čovjek i napokon svaki zreo čovjek čisti proizvod svijeta koji ga je othranio i odgojio u svom okrilju – nužan, ne-voljan i, prema tome, neodgovoran proizvod.

Ljudsko biće ulazi u život bez duše, bez svijesti, bez sjenke ikakve ideje ili ikakvog osjećaja, no s jednim ljudskim organizmom čija je individualna priroda determinirana beskonačnim brojem okolnosti i uvjeta što prethode samom rođenju njegove volje, a ta individualna priroda njegova organizma sa svoje strane determinira njegovu veću ili manju sposobnost stjecanja i usvajanja osjećaja, ideja i asocijacija osjećaja i ideja koje se elaboriraju kroz stoljeća i prenose na svakog pojedinca putem odgoja što ga on prima kao *društveno nasljeđe*. Bio taj odgoj dobar ili loš, on mu je u svakom slučaju nametnut i stoga on za nj ne snosi nikakvu odgovornost. Odgoj ga formira u onoj mjeri u kojoj to njegova više ili manje uspjeta individualna priroda dopušta, tako reći, na svoju sliku i priliku, tako da on misli, osjeća i želi isto ono što i svi oko njega žele, osjećaju i misle.

No, netko će možda upitati, ako je tomu tako, kako to da sličan ili gotovo identičan odgoj često dovodi, s gledišta razvoja karaktera, duha i srca, do najrazličitijih rezultata? Na to možemo ponajprije odgovoriti protupitanjem: ta zar se prirode ne rađaju različite? Prirodna i urođena razlika, koliko god bila mala, ipak je pozitivna i stvarna: npr. razlika u temperamentima, u životnoj energiji, u prevladavanju nekog osjeta ili neke skupine organskih funkcija nad drugima, u živahnosti i u prirodnim sposobnostima. Pokušali smo dokazati da ni mane ni moralne kvalitete, činjenice individualne i društvene svijesti, ne mogu biti fizički nasljeđivane, te da nikakva fiziološka determinacija ne može čovjeka predestinirati za zlo, odnosno učiniti ga nepovratno nesposobnim za dobro; no nismo ni pomislili negirati da postoje veoma različite prirode od kojih su neke nadarenije i sposobnije od drugih za puni ljudski razvitak. No, pri tom smatramo da se danas uistinu

pretjeruje u isticanja prirodnih razlika koje dijele ljude jedne od drugih i da najveći dio razlika što postoje među ljudima ne treba pripisivati različitoj prirodi, već različitom odgoju. Da bi se to pitanje razriješilo, trebalo bi u svakom slučaju da dvije znanosti koje su nadležne za njegovo rješavanje, a to su fiziološka psihologija ili znanost o mozgu i pedagogija, odnosno znanost o odgoju ili socijalnom razvitku mozga, iziđu iz djetinjstva u kojem se još obje danas nalaze. No ako se prizna fiziološka razlika među ljudima, bila ona veća ili manja, iz toga očito proizlazi da neki odgojni sustav, koji je sam po sebi kao apstraktna konstrukcija odličan, može za nekoga biti dobar, a za nekoga loš.

Da bi bio savršen, odgoj bi morao biti daleko individualiziraniji nego što je danas, individualiziraniji u smislu slobode, i to jedino s ciljem poštivanja slobode, čak i u djece. Njegov cilj ne bi smio biti dresura karaktera, duha i srca, već poticanje ovih na neovisnu i slobodnu djelatnost, a jedina svrha bi mu morala biti stvaranje slobode, jedini kult ili bolje reći jedini moral, jedini predmet poštovanja, sloboda svakoga i svih, jednostavna pravda, ne pravosudna već ljudska, jednostavni razum, ne teološki ni metafizički već znanstveni. Tome dodajmo i rad, kako mišića tako i živaca, koji treba postati prva i za sve obvezna osnova dostojanstva, slobode i prava. Takav odgoj, koji bi obuhvaćao sve ljude, i žene i muškarce, u ekonomskim i socijalnim uvjetima zasnovanim na striktnoj pravdi, uklonio bi velik broj takozvanih prirodnih razlika.

No, netko nam može odgovoriti: koliko god je odgoj do sada bio nesavršen, očito je da samo odgoj ne bi mogao objasniti neprijepornu činjenicu da u obiteljima lišenim ikakvog moralnog osjećaja često susrećemo ljude što nas zadivljuju plemenitošću svojih instinkata i osjećaja, a da, u moralno i intelektualno najbolje razvijenim obiteljima još češće susrećemo pojedince niskog duha i niskog srca. Ta činjenica kao da apsolutno proturječi mišljenju po ikojemu najveći dio čovjekovih intelektualnih i moralnih kvaliteta proizlazi iz odgoja koji je primio. No, to je samo prividna kontradikcija. Zapravo, iako smo utvrdili da je u golemoj većini slučajeva čovjek gotovo u potpunosti proizvod socijalnih uvjeta unutar kojih se formira, i iako smo fiziološkom nasljeđu, odnosno prirođenim svojstvima koje donosi sa sobom pri rođenju, prepustili relativno neznatan udio, ipak nismo negirali to fiziološko nasljeđe. Čak smo i priznali da u nekim iznimnim slučajevima, npr. u genijalnih i visoko talentiranih ljudi, te u idiota i nastranih osoba taj udio prirodne determinacije u razvoju pojedinca – determinacije isto tako nužne kao što je to i utjecaj odgoja i društva – može biti i veoma velik. Posljedna riječ o svim tim pitanjima pripada cerebralnoj fiziologiji, no ona još nije došla do stupnja koji bi joj omogućio da ih riješi danas, makar i približno. Jedino što možemo već danas s izvjesnošću ustvrditi je to da se sva ta pitanja svode na alternativu između dviju nužnosti: prirodne, organske, fiziološki nasljedne nužnosti, te nužnosti društvenog nasljeđa i društvene tradicije, odgoja i javne, ekonomske i društvene organizacije pojedine zemlje. Tu nema mjesta slobodnoj volji.

No osim prirodne determinacije čovjeka, pozitivne ili negativne, koja ga, više ili manje, može dovesti u protivrječje s duhom koji vlada u cijeloj njegovoj obitelji, za svaki pojedini slučaj mogu postojati i drugi, skriveni razlozi koji nam gotovo uvijek ostaju nepoznati, no koje ipak moramo i te kako uzimati u obzir. Neki splet osobitih okolnosti, neki nepredviđen događaj, neka nezgoda, katkad sama po sebi sasvim beznačajna, slučajan susret s nekom osobom, neka knjiga što u povoljnom trenutku dospije u ruke neke osobe – sve to u djeteta, adolescenta ili mladog čovjeka, dok još njegova mašta vri i dok je ona još uvijek otvorena impresijama iz života, može proizvesti radikalnu revoluciju i u smjeru dobra i u smjeru zla. Dodajte tome prkosnost svojstvenu svim mladim prirodama, nadasve onima obdarenima stanovitom prirodnom energijom, energijom ko-

ja ih buni protiv previše zapovjedničkih i previše despotski nepopustljivih utjecaja, pa će nam biti jasno da čak i sama pretjeranost u zlu može proizvesti dobro.

Suprotno, može li pretjeranost u dobru ili u onom što se obično naziva dobrim proizvesti zlo? Naravno da može, i to kad god se dobro nameće kao despotski i apsolutni zakon, bilo religijski, bilo doktrinarno-filozofski, bilo politički, pravosudni, socijalni ili kao patrijarhalni zakon u obitelji, ukratko, onda kad se nešto, koliko god to izgledalo dobro ili koliko god to doista bilo dobro, nameće čovjeku, tj. kad on to osjeća kao negaciju slobode, odnosno kad to nije proizvod slobode. No tada pobuna protiv tako nametnutog dobra nije samo prirodna, već je i opravdana: ona ne samo ni izbliza nije zlo već, naprotiv, ona je dobro; jer nema dobra izvan slobode, a sloboda je izvor i apsolutan uvjet svakog dobra koje je uistinu dostojno tog imena. *Dobro nije ništa drugo nego sloboda.*

Razviti i dokazati tu misao koja nam se čini tako jednostavnom jedini je cilj ove rasprave. Vratimo se sada našem pitanju.

Primjere iste takve kontradikcije ili prividne anomalije pruža nam, u jednoj široj sferi, povijest mnogih naroda. Kako, npr. objasniti to da se u židovskom narodu, nekoć najuskogrudnijem i najisključivijem narodu na svijetu- toliko isključivom i uskogrudnom da je utemeljio svoju cjelokupnu nacionalnu egzistenciju na, tako reći, apsolutnom privilegiju božanskog izbora time što se proglasio narodom koga je sam bog favorizirao i izabrao među svim drugim narodima (Židovi su sebi umislili da im je njihov bog Jehova – Bog otac kršćana – u svojoj silnoj brizi za njih, brizi koja ide sve do divlje okrutnosti prema svim ostalim narodima, zapovjedio da ognjem i mačem iskorištene sve narode koji su prije njih nastanjivali Obećanu zemlju, s ciljem da ona pripadne njegovu mesijanskom narodu, tj. njima) – ponavljamo, dakle, kako objasniti to da se jedna ličnost kao Isus Krist, osnivač kozmopolitske ili svjetske religije i time rušilac same egzistencije židovskog naroda kao političkog i društvenog tijela, rodio u njegovu krilu? Kako je ta isključivo nacionalna sredina uspjela roditi takvog reformatora, takvog religijskog revolucionara, apostola.¹⁶

¹⁶ Nastavak je tog spisa izgubljen ili nepronaden, iako je bio razrađen.

Anarhistička biblioteka
Anti-Copyright

Mihail Bakunjin
Federalizam, socijalizam i antiteologizam
1868.

Država i sloboda, Zagreb, 1979, str. 189–284
Preveo Miljenko Mayer

anarhisticka-biblioteka.net